

What's New in Roman Greece?

Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period

Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015

Edited by

V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, S. Vlizos

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 80

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION / INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH

What's New in Roman Greece?

Recent Work on the Greek Mainland
and the Islands in the Roman Period

Τα ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ είναι η σειρά μονογραφιών και συλλογικών τόμων του Τομέα Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ is the series of monographs and collected volumes of the Section of Greek and Roman Antiquity of the Institute of Historical Research.

The publication of this book has been co-funded by the National Hellenic Research Foundation - Institute of Historical Research and the Roman Seminar Research Group.

Cover image: *marble base with procession of gods and heroes, from the Monument of Augustus at Nikopolis* (courtesy K.L. Zachos).

© 2018, INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
48 Vas. Constantinou Ave., 116 35 Athens – Greece
Tel. (+30) 210 7273554
Fax: (+30) 210 7273629
e-mail: ieie@ieie.gr

Distribution: <https://history-bookstore.ieie.gr/en>

ISBN 978-960-9538-79-4

What's New in Roman Greece?

Recent Work on the Greek Mainland
and the Islands in the Roman Period

Edited by

V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, S. Vlizon

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 80

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION / INSTITUTE OF HISTORICAL
RESEARCH

ATHENS 2018

Preface

In 2012, the editors of this volume came together as an informal, self-organized group of like-minded individuals interested in the study of Greece as part of the Roman world. The goal of this group was to explore ways in which to de-marginalize this subject area from other traditionally fashionable periods of the Greek past and to encourage a closer collaboration between scholars with similar research interests. This led to the birth of the Roman Seminar, an Athens-based series of lectures running annually from October to May, dedicated to showcasing research in all facets of the society and culture of Roman Greece and to promoting knowledge and public awareness of the country's Roman past (www.romanseminar.com). Our aim was to offer a stimulating open platform for the dissemination of research results and the exchange of ideas between students of Roman antiquity of all specializations and (non-)institutional backgrounds. Since then, despite the ever-present problems of funding and thanks to the generous support by many Greek and foreign institutions in Greece that have provided us with the venues for our undertaking, the Roman Seminar has hosted numerous lectures and co-organized events with speakers and scholars from all over the world, who were keen to come and present their research. At the time of writing, having successfully completed our sixth consecutive annual series of lectures, it may not be too bold to claim that the Roman Seminar has already become something of a standard point of reference in the calendar of Athenian archaeological events, and we are looking forward to carrying on its existence and extending its activities for many years to come.

The positive reception that this initiative was met with from early on by the archaeological community in Greece and abroad suggested to us that the time was ripe to take our efforts to the next level. The 43 papers presented in this volume derive from the proceedings of an international conference entitled, "What's New in Roman Greece", that was co-organized by the Roman Seminar and the Institute of Historical Research – Section of Greek and Roman Antiquity of the National Hellenic Research Foundation (NHRF) between 8 and 10 October 2015 in Athens. The aim of the conference was to bring to the foreground new approaches and recent research undertaken on the archaeology of Roman Greece, taken broadly to include all Roman provinces within Modern Greek territory from the early post-conquest period (late 2nd cent. B.C.) to Late Antiquity. The subject areas equally were broadly conceived and were meant to provide a cross-section of topical debates and to explore the diverse dynamics in a range of aspects of provincial material culture and society, as well as the reception and significance of the heritage of Roman Greece in the modern age. Following the open call for papers, this deliberately expansive concept resulted in an exceptionally high turnout of proposals, more than we could accommodate with the limited resources and time available for the conference. Still, this fact in itself is a clear reflection of the increased interest in the study of Roman Greece and the rich research potential that this subject area holds for the future.

Such a large conference, including the publication of its proceedings, could not have been made possible without the active involvement and support of several institutions and individuals. We wish to thank first and foremost our co-organizing partner, the Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation, and particularly its former Director, Taxiarchis Koliass, and Charikleia Papageorgiadou,

Research Director in the Section of Greek and Roman Antiquity and Deputy Director of the Institute, for kindly endorsing from the beginning our idea for this conference, their practical support in various matters, and for including the publication of its proceedings in the MEΛETHMATA series. Our thanks are also due to the American School of Classical Studies at Athens and its then Director, James Wright, for holding a wonderful reception for the conference delegates on the premises of the School and for his continuous interest in our work. We are furthermore grateful to the following distinguished members of the academic community that took over the role of chairing the individual sessions: Nancy Bookidis (Athens), Emanuele Greco (Athens), Chrysanthos Kanellopoulos (Athens), Pavlina Karanastasi (Rhethymno), Yannis Lolos (Volos), Dimitris Plantzos (Athens), Katja Sporn (Athens), Panayotis Tselekas (Thessaloniki), Panos Valavanis (Athens), Elena Vlachoyanni (Athens) and Mantha Zarmakoupi (Philadelphia).

We also wish to thank the several undergraduate students of the Universities of Athens, Corfu and Ioannina who voluntarily helped out with secretarial tasks and catered for the smooth running of the sessions. Graphical design and page layout for the volume was undertaken by Sophia Saltamara, to whom we are grateful for her patience and her speedy and accurate work. The handsome booklet for the conference abstracts was prepared by Lenio Margaritouli. Last, but not least, we are indebted to Julia Engelhardt for designing the elegant Roman Seminar logo based on the well-known motif on Hadrian's cuirassed statue from the Athenian Agora. Finally, our thanks go to the speakers and poster presenters, as well as the audience for making this conference such a successful event; in particular, we wish to thank Susan E. Alcock (Michigan) for generously accepting our invitation to join us for the conference in Athens and for being, in effect, the source of inspiration for the Roman Seminar. We hope that the present volume will provide similar inspiration for approaching the material remains of the Roman past in new ways and for making Roman Greece a subject worthy of more attention by Classical archaeologists and students of Greek antiquity.

Athens, June 2018

Valentina Di Napoli – Francesco Camia –
Vasilis Evangelidis – Dimitris Grigoropoulos – Dylan Rogers – Stavros Vlizon

Περιεχόμενα | Table of Contents

V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, S. Vlizos: <i>What's New in Roman Greece? An Introduction</i>	xiii
--	------

1. Πόλεις και Ύπαιθρος | Town and Country

E. Farinetti: <i>Roman Landscapes of Greece. Issues on Archaeological Visibility and Inter-Regional Variability</i>	3
A.I. Κωνσταντάκη: <i>Παράλιες οικιστικές θέσεις στην περιφέρεια της Νικόπολης</i>	21
G.A. Zachos: <i>The City of Orous and its Effect on the Settlement Pattern of Orountian Locris in the Roman Period</i>	39
D. Gilman Romano: <i>Pirates, Slaves and Colonies in the Roman Peloponnesos</i>	55
C. Trainor, D. Grigoropoulos, E. Tzavella, M. Maher: <i>Roman Sikyon: Aspects of Urban Organization, Settlement and Economy</i>	65
Γ. Γρηγορακάκης, Α. Τσάτσαρης: <i>Από τη σταθερότητα στην αγωνία: Η Κυνουρία στους ρωμαϊκούς χρόνους</i>	79
Μ. Τσούλη, Α. Μαλτέζου, Λ. Σουχλέρης: <i>Η κοιλάδα του Ευρώτα. Αγροτικές εγκαταστάσεις και αρχαίο οδικό δίκτυο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο</i>	91
E. Le Quéré: <i>Was Delos Really Adelos? A Reappraisal of the Delian Solitude in Roman Imperial Times</i>	111
N. Coutsinas: <i>A Living Countryside: Changes in the Rural Occupation of Eastern Crete from the Hellenistic to the Late Roman Period</i>	123

2. Οικονομία και Ανταλλαγές | Economy and Exchange

Α.Δ. Ριζάκης: <i>Η αγροτική οικονομία των ελληνικών πόλεων κατά την αυτοκρατορική εποχή: παράδοση και νεωτερισμοί</i>	137
Ch. Papageorgiadou: <i>The Coinage of Hadrianic Era in the Helladic Provinces. A Preliminary Essay</i>	157
Α. Γαρυφαλλόπουλος: <i>Κεραμική της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου από τη Θεσσαλονίκη: όψεις της καθημερινότητας μιας ρωμαϊκής μητρόπολης</i>	165

Σπ. Βασιλείου: Κάνιστρο. Κασσάνδρα Χαλκιδικής. Κεραμική με ερυθρό επίχρυσμα και εμπορικοί αμφορείς: 2ος–4ος αι. μ.Χ.	175
Κ. Γερολύμου: Η σφράγιση κεραμικών οικοδομικών προϊόντων των ρωμαϊκών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Η περίπτωση της Νικόπολης.....	189
P. Reynolds, E. Pavlidis: <i>A Fourth-Century Deposit from a Newly Discovered Building behind the Small Nymphaeum at Nicopolis (Preveza, Greece)</i>	195
Chr. Hinker: <i>The Roman Settlement of Aigeira on the Peloponnese: Preliminary Remarks on its Trade and Economy based on the Pottery Evidence</i>	205

3. Αστικοί χώροι, υποδομές και αρχαιολογία κτηρίων | Urban Spaces, Infrastructures and the Archaeology of Buildings

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού: Πολεοδομικά της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης. Ερωτήματα και προτάσεις.....	219
Ε. Παυλίδης, Θ. Κύρκου: Η υδροδότηση της Νικόπολης: Παρατηρήσεις σχετικά με το σύστημα διανομής ύδατος εντός της πόλης.....	237
T. Theurillat, G. Ackermann, S. Zurbriggen: <i>From Hellenistic Loutron to Roman Thermae: The Romanization of Baths at Eretria</i>	249
Γ. Κουρτζέλλης: Η αρχιτεκτονική του αρχαίου Θεάτρου Μυτιλήνης. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων της μελέτης.....	263
M. Bruno, M. Vitti: <i>Sectilia Pavimenta in Athens. From the Imperial Age to Late Antiquity</i>	281
A. Caruso: <i>Lecturing in Athens. Investigation on the ‘Topography’ of the Second Sophistic: An Overview</i>	303
Σ.Ε. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Π. Φωτιάδη: Νέες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο του λεγομένου Ρωμαϊκού Βαλανείου στην Ραφήνα: Ιδιωτικός ή δημόσιος χώρος;.....	317
Σ.Α. Φριτζίλας: Θέματα της μνημειακής τοπογραφίας της ρωμαϊκής Μεγαλοπόλης.....	337
Δ. Σαρρή: Λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο Δερβένι Κορινθίας.....	353

4. Πολιτισμός της εικόνας | Visual Culture

E. Kountouri, N. Petrochilos, S. Zoumbaki: <i>The Tropaion of Sulla over Mithridates VI Eupator: A First Approach</i>	359
---	-----

C. de Grazia Vanderpool: <i>Julius Caesar and Divus Iulius in Corinth: Man, Memory, and Cult</i>	369
S. Dillon: <i>Portrait Statuary in Roman Athens: Reconsidering the Material from the Athenian Agora</i>	379
Δ.Σ. Σούρλας: <i>Ο διάκοσμος της βιβλιοθήκης του Αδριανού: τα γλυπτά</i>	391
Π. Θέμελης: <i>Η Μεσσήνη της ρωμαϊοκρατίας και η ανακύκλωση του παρελθόντος</i>	419
Φ. Κοκκίνη: <i>Θέματα καθημερινής ζωής στα μωσαϊκά δάπεδα των τρικλινίων οικιών και επαύλεων του ελλαδικού χώρου κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους</i>	437

5. Λατρείες, ιερά και ταφικές πρακτικές | Cults, Sanctuaries and Mortuary Practices

I. Τριάντη, Γ. Σμύρης: <i>Άκτιο. Ο ρωμαϊκός ναός του Ακτίου Απόλλωνα</i>	453
F. Lozano: <i>A Provincial Priest for the Province of Achaia? A Reconsideration and an Update Based on Several Recently Found Inscriptions</i>	467
F. Camia, A. Corcella, M.C. Monaco: <i>Hadrian, the Olympieion, and the Foreign Cities</i>	477
N. Σαραγά: <i>Ανάγλυφο με παράσταση Παλμυριακής θεϊκής τριάδας από την ανασκαφή για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως</i>	487
B. Λάμπρου, Ου. Πάλλη, Α. Αηδόνης: <i>Επώνυμοι και ανώνυμοι: έθιμα ταφής στη ρωμαϊκή Θεσπρωτία</i>	505
E. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Α. Παντή, Σπ. Βασιλείου: <i>Ταφικά έθιμα στο ανατολικό νεκροταφείο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης: ΔΕΘ, Βόρεια Πύλη</i>	519
B. Χριστοπούλου, Ν. Δημάκης, Κ. Ξανθόπουλος: <i>Ένας μνημειακός τάφος των αυτοκρατορικών χρόνων στο Ψαλίδι της πόλης Κω: αρχιτεκτονική μορφή, χρήση και έθιμα ταφής</i>	537

6. Το ρωμαϊκό παρελθόν σήμερα | The Roman Past in the Present

Κ.Λ. Ζάχος: <i>Το Αρχαιολογικό Πάρκο Νικόπολης. Η διαχείριση και ανάδειξη ενός εκτεταμένου ερειπιώνα της αυτοκρατορικής και πρωτοβυζαντινής εποχής στην Ελλάδα</i>	557
A. Ψάλτη, Ε. Σπηλιωτοπούλου, Στ. Ροπακά: <i>Η ανάδειξη μνημείων των ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών: η περίπτωση του Ηρώου G. Blum και της αγοράς</i>	571
Δ. Ρουμπιέν: <i>Το πρόβλημα της ανάδειξης των ρωμαϊκών μνημείων της Πάτρας μέσα στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό</i>	579

Π.Ν. Μπάρκα: <i>Η ρωμαϊκή Νικόπολη μέσα από την ιστορία κόμικς «Στην πόλη της νίκης».</i> <i>Μια εναλλακτική – ελκυστική προσέγγιση.....</i>	587
Επίλογος Afterword	
S.E. Alcock: <i>Graecia Capta Unfettered</i>	599
Περιλήψεις Abstracts	603
Συγγραφείς List of Contributors	627
Έγχρωμοι πίνακες Colour plates	631

Νέες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο του λεγομένου Ρωμαϊκού Βαλανείου στην Ραφήνα: Ιδιωτικός ή δημόσιος χώρος;*

Εισαγωγή – Ιστορία της έρευνας

Ο χώρος του λεγόμενου Ρωμαϊκού Βαλανείου βρίσκεται στην είσοδο της σημερινής πόλης της Ραφήνας, βόρεια του Μεγάλου Ρέματος και της λεωφόρου Αλεξάνδρου Φλέμιγκ και κοντά στη διασταύρωσή της με την οδό Δημοκρατίας. Στον χώρο αυτόν διεξάγεται από το 2013 συστηματική ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο πενταετούς προγράμματος συνεργασίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ) με την Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Β' ΕΠΚΑ), η οποία από το 2014 μετεξελίσσεται στην ενιαία Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής (ΕφΑΑνΑτ)¹. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η παρουσίαση των πρώτων συμπερασμάτων της έρευνας του χώρου.

Οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίων στην περιοχή βρίσκονται στον χάρτη των Ernst Curtius και Johannes August Kaupert του 1884. Στη θέση αυτή ο σχολιαστής των χαρτών Arthur Milchhöfer σημειώνει: *Araphen*, το όνομα του αρχαίου δήμου του Αραφήνος, και με μικρότερα γράμματα *Grundmauerspuren* (ίχνη θεμελιοτοιχών) και *Cisterne*. Στον όρμο, όπου το σύγχρονο λιμάνι της Ραφήνας, σημειώνεται μόνο μία δεξαμενή, μία ταβέρνα και μία κατοικία².

Η περιοχή της Ραφήνας είχε ανακτήσει στα νεότερα χρόνια την ονομασία του αρχαίου δήμου,

που εκτεινόταν πιθανότατα σε σημαντική αγροτική έκταση με οικιστικό πυρήνα στην ενδοχώρα του σημερινού σύγχρονου οικισμού, όπου τον τοποθετούν παραδοσιακά και οι ερευνητές³, νοτίως των δήμων της Τετραπόλεως του Μαραθώνος και βορείως του δήμου των Αλών Αραφηνίδων⁴.

Η Ραφήνα, βέβαια, διαθέτει πλούσια προϊστορία με δύο σημαντικούς οικισμούς που ανάγονται στην πρώιμη χαλκοκρατία⁵, σε θέσεις όμως οι οποίες βρίσκονται μεν στην ευρύτερη περιοχή, αλλά τοπογραφικά δεν ταυτίζονται με τα μεταγενέστερα κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων και τη θέση του δήμου του Αραφήνος που προτείνουν οι E. Curtius και J.A. Kaupert.

Ο δήμος του Αραφήνος ορίστηκε από την κλεισθένια μεταρρύθμιση του 6ου αι. π.Χ. ότι ανήκε στην παράλια τριττύ της Αιγηίδος φυλής, όμως από τις γραπτές πηγές ελάχιστα είναι γνωστά⁶. Ο Πausanias δεν τον μνημονεύει καν, όπως δεν μνημονεύει και τον δήμο των Αλών Αραφηνίδων.

Μια σειρά από στοιχεία και ανασκαφικά δεδομένα περίξ και εντός του λεγόμενου Ρωμαϊκού Βαλανείου της Ραφήνας μαρτυρούν ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν ήταν διόλου αμελητέα στην ευρύτερη περιοχή, από τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων, σε αντίθεση με την υπόλοιπη επικράτεια της σύγχρονης Ραφήνας⁷. Στα πρνή του Μεγάλου Ρέματος, νότια του «Βαλανείου», κατά τη διάρκεια ισχυρών βροχοπτώσεων το 2013, αποκαλύφθηκαν ταφές, μία των ύστερων γεωμετρικών και μία άλλη

των αρχαϊκών χρόνων, καθώς και στοιχεία από μεταγενέστερες αρχαίες υδρομαστευτικές κατασκευές⁸. Σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων δυτικά του «Βαλανείου», στη συμβολή της Λεωφόρου Α. Φλέμιγκ με την οδό Δημοκρατίας, εκεί όπου βρίσκεται σήμερα πρατήριο καυσίμων, ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 1999 και 2002 από την Β' ΕΠΚΑ μεγάλο τμήμα νεκροταφείου με ταφές που χρονολογούνται κυρίως μεταξύ 1ου και 6ου αι. μ.Χ., έχει τεκμηριωθεί όμως η χρήση του ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.⁹.

Επίσης, μεταξύ των ετών 2010 και 2011, μικρή ανασκαφή σε οικόπεδο 100 μ. Α-ΝΑ του απαλλοτριωμένου χώρου του «Βαλανείου», επί της Λεωφόρου Φλέμιγκ, ιδιοκτησίας Γ. Καημένου, απέδωσε οικοδομικά λείψανα της Ύστερης Αρχαιότητας (4ος-6ος αι. μ.Χ.), που σχετίζονται πιθανότατα με το υπό έρευνα οικοδομικό συγκρότημα και τα οποία διαπιστώθηκε ότι είχαν θεμελιωθεί επάνω σε οικοδομικές φάσεις της κλασικής περιόδου (5ος-4ος αι. π.Χ.)¹⁰.

Όπως είναι φανερό, η αυξανόμενη συχνότητα εμφάνισης αρχαιολογικών δεδομένων από πολλές περιόδους των ιστορικών χρόνων σε μια ακτίνα λίγων δεκάδων μέτρων περίξ του «Βαλανείου» ενισχύουν περαιτέρω την άποψη ότι ο πυρήνας του δήμου του Αραφήνος βρισκόταν σε αυτό το σημείο, όπως εσπευσμένα είχαν υποθέσει οι E. Curtius και A. Kaupert. Ωστόσο, απουσιάζει η επιγραφική μαρτυρία που θα το επιβεβαίωνε.

Εμβληματικό στοιχείο αυτού του πυρήνα είναι το υπό έρευνα οικοδομικό συγκρότημα. Αλλά και σε αυτό το ευρύτερο ρωμαϊκό οικοδομικό σύμπλεγμα του λεγόμενου Ρωμαϊκού Βαλανείου σώζονται σε δεύτερη χρήση αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερου κτηρίου ή κτηρίων, όπως τμήμα μαρμάρινου δωρικού κιονοκράνου, σπόνδυλοι πώρινων κίωνων, πώρινες λιθόπλινθοι και τμήματα κατωφλίων κ.ά., που πιστοποιούν τη συνέχιση στους ρωμαϊκούς χρόνους μιας προγενέστερης οικιστικής δραστηριότητας.

Αφορμή, λοιπόν, της έρευνας της περιοχής, όπου οι χάρτες των J.A. Kaupert και E. Curtius

τοποθετούν τον δήμο του Αραφήνος, αποτέλεσε η επέκταση του σχεδίου πόλεως της ταχύτατα αναπτυσσόμενης Ραφήνας και η διάνοιξη αύλακας παροχής νερού, η οποία προκάλεσε τις πρώτες σωστικές και διερευνητικές ανασκαφές το 1974 και κυρίως το 1976, κατά μείζονα λόγο υπό την επίβλεψη της έκτακτης τότε αρχαιολόγου Ξένης Αραπογιάννη. Στη δεκαετία του 1980 το Υπουργείο Πολιτισμού προέβη στην απαλλοτρίωση και περίφραξη 7 περίπου στρεμμάτων¹¹.

Η ανασκαφή του 1974 και κυρίως του 1976 αποκάλυψε στο κεντρικό τμήμα του χώρου μέρος οικοδομικού συγκροτήματος (Εικ. 1-2), κυρίως ένα βαλανείο – το οποίο έδωσε και το όνομα στον αρχαιολογικό χώρο – με έναν καμαροσκέπαστο διάδρομο (εν είδει *cryptoporticus*), για την καλύτερη διακίνηση των ατόμων που ήταν επιφορτισμένα με το άναμμα και τη διατήρηση της φωτιάς για τη θέρμανση των χώρων, και χώρους με υπόκαυστα. Αποκαλύφθηκαν ακόμη δεξαμενές, χώροι με πλακόστρωτα δάπεδα που κάποια στιγμή αποτέλεσαν δεξαμενές, εργαστηριακοί χώροι, καθώς και ένα δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο. Σε τομή στο βόρειο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα κεραμικού κλιβάνου, η ολοκλήρωση της ανασκαφής του οποίου προγραμματίζεται στο εγγύς μέλλον, μόλις εξασφαλισθεί η συντήρηση και διατήρησή του. Στο βορειοανατολικό τμήμα του απαλλοτριωθέντος χώρου αποκαλύφθηκαν μέρη ενός μεγάλου επιμήκους οικοδομήματος, που συμβατικά ονομάστηκε «Βορειοανατολικό (ΒΑ) Κτήριο», για το οποίο θα γίνει εκτενέστερα λόγος παρακάτω.

B. Νικολόπουλος

Οι νεώτερες έρευνες στον χώρο του «Ρωμαϊκού Βαλανείου»

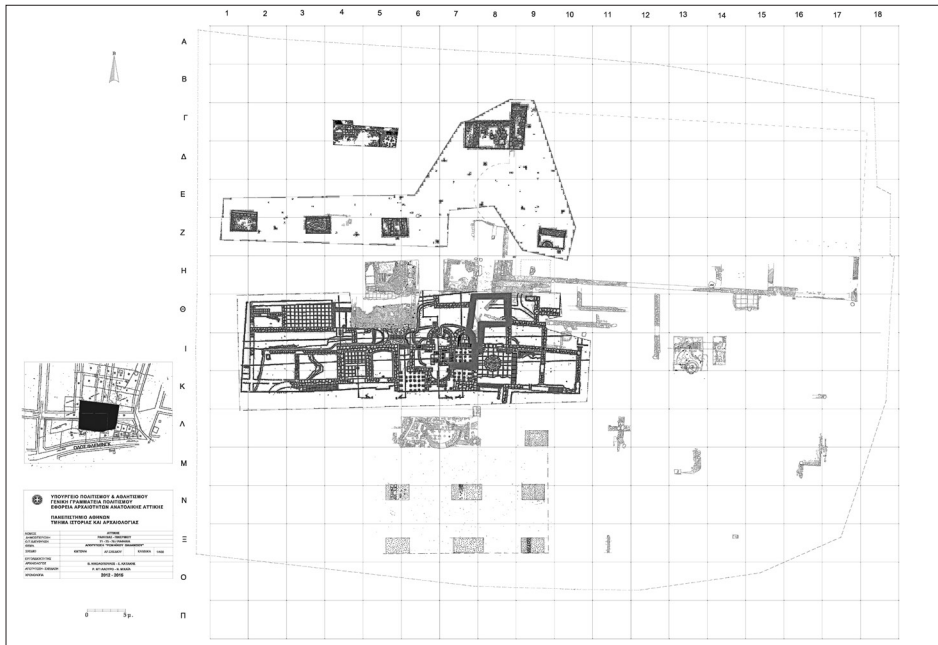
Η πρώτη βιβλιογραφική αναφορά στη θέση του «Ρωμαϊκού Βαλανείου» έγινε το 1988 με την έκδοση, μετά θάνατον, του έργου του Ιωάννη Τραυλού, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, και τη δημοσίευση της κάτοψης του χώρου.

Το σχέδιο αυτό, όμως, έχει πολλές ανακρίβειες με σημαντικότερη τον αντίστροφο προσανατολισμό¹².

Μετά από προκαταρκτικές εργασίες το 2012, οι οποίες περιλάμβαναν έρευνα στα αρχεία της Εφορείας, τον καθαρισμό των παλαιών τομών και τη δημιουργία κανάβου, εγκρίθηκε πενταετές πρόγραμμα και η συστηματική ανασκαφή άρχισε τον Σεπτέμβριο του 2013. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε τρία σημεία, προς Β και προς Ν του ανασκαμμένου τμήματος του βαλανείου, καθώς και στην περιοχή του ελαιοτριβείου ανατολικότερα (Εικ. 1).

Στον νοτιοδυτικό τομέα του χώρου επιλέχθηκε η ανασκαφή των τετραγώνων Λ6 και Λ7 (Εικ. 3), όπου είχαν γίνει μικρές δοκιμαστικές τομές το 1976, με σκοπό τη διερεύνηση της έκτασης του βαλανείου¹³.

Στα τετράγωνα αυτά αποκαλύφθηκαν περαιτέρω τμήματα του λουτρού. Πρόκειται κυρίως για μία περίπου ημικυκλική κόγχη διαμέτρου 3,50 μ. με στυλίδες υποκαύστων στο εσωτερικό της. Η σύνδεση των χώρων με το βαλανείο πιστοποιείται και από τον μεγάλο αριθμό αγωγών για την απορροή

Εικ. 1. Κάτοψη του χώρου μετά την ανασκαφή του 2015 (σχ. R. Di Lauro).

Εικ. 2. Μερική άποψη του χώρου. Στο πρώτο επίπεδο διακρίνονται τα λείψανα της 2ης οικοδομικής φάσης του λουτρού και στο κέντρο, αυτά της 3ης φάσης (φωτ. Στ. Κατάκης).

Εικ. 3. Άποψη των τομών Λ6-Λ7 (φωτ. Στ. Κατάκης).

των υδάτων. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Λ7 είχε αποκαλυφθεί ένας ιδιαίτερα καλοκτισμένος αγωγός με ορθογώνιο φρεάτιο. Πλέον εντυπωσιακός είναι ο πήλινος αγωγός που διασχίζει από ΒΑ προς ΝΔ το Λ6. Σε αρκετή έκταση σώζονται οι τετράγωνες καλυπτήριες πλίνθοι με κοιλώματα στην επιφάνεια από τα δάκτυλα των κεραμέων. Ίδιας κατασκευής αγωγός αποκαλύφθηκε και στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής.

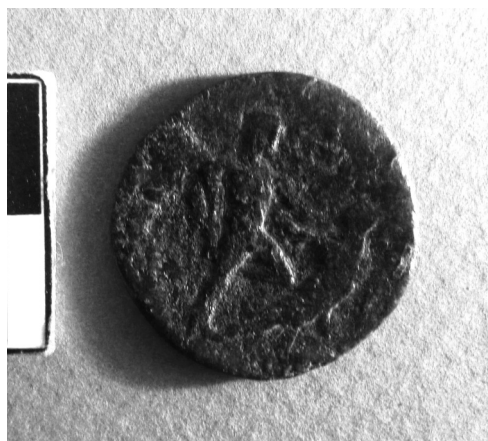
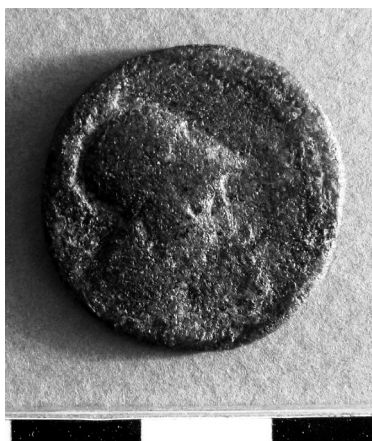
Το στρώμα καταστροφής των χώρων αυτών, από αργούς λίθους, κονίαμα και κεραμίδια, φαίνεται ότι χρονολογείται στον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ., όπως δείχνουν κυρίως τα λυχνάρια που βρέθηκαν

ακέραια ή σχεδόν ακέραια (Εικ. 9–13), τα οποία δημοσιεύονται σε Παράρτημα. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν και δύο χάλκινα αθηναϊκά νομίσματα με το κεφάλι της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο, που χρονολογούνται στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ.: στον οπισθότυπο η δραχμή εικονίζει τον Θησέα που καταβάλλει τον πεσμένο δεξιά Μινώταυρο (Εικ. 4α–β)¹⁴, ενώ ο μικρότερος και σε μεγάλο βαθμό φθαρμένος οβολός φαίνεται ότι εικονίζει την Αθηνά να οδηγεί άρμα (Εικ. 5α–β)¹⁵.

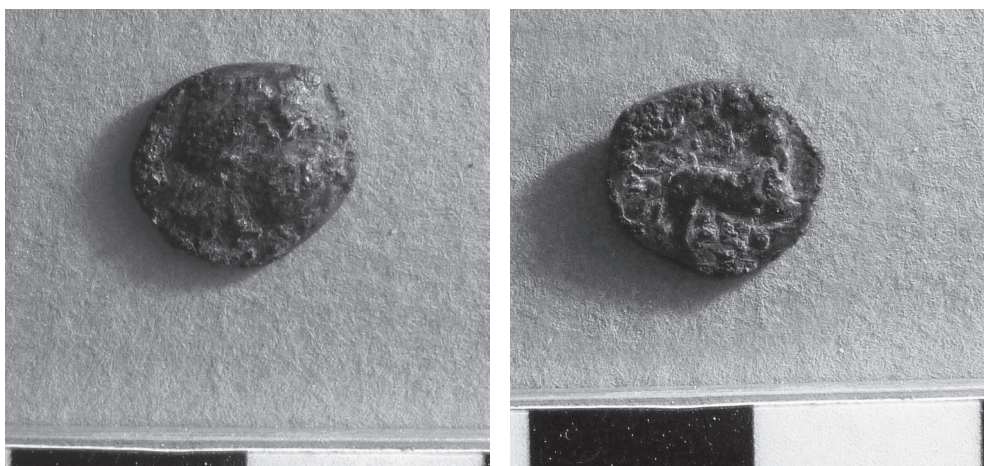
Έχουμε, λοιπόν, τρεις προς το παρόν οικοδομικές φάσεις του βαλανείου με την έως τώρα πρωιμότερη να καταστρέφεται στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Η δεύτερη να οικοδομείται αμέσως μετά σε μικρότερη έκταση, ενώ στην Ύστερη Αρχαιότητα το μέγεθος του Λουτρού μειώνεται και άλλο, περιοριζόμενο στον χώρο με τους δύο μικρούς ατομικούς λουτήρες (Εικ. 2).

Βόρεια του Λουτρού ερευνήθηκαν περισσότερα τετράγωνα (H5-H9, Θ8-Θ9), ορισμένα από τα οποία όμως δεν έχουν ολοκληρωθεί ανασκαφικά.

Στα καίρια σημεία της ανασκαφής συγκαταλέγεται η περιοχή της νοτιοδυτικής γωνίας του «ΒΑ Κτηρίου», στα τετράγωνα H8 και H9 (Εικ. 1, 6)¹⁶. Πρόκειται για ένα πολύ αποσπασματικά ανασκαμμένο, το 1974 και 1976, επίμηκες οικοδόμημα διαστάσεων 46 × 21 μ. Ορατός παραμένει έως σήμερα ο νότιος τοίχος του οικοδομήματος, ο οποίος όμως υπέστη μεγάλες φθορές στο μεγαλύτερο μήκος του κατά τη διάνοιξη του αγωγού ύδατος το 1974.

Εικ. 4.α-β. Νόμισμα Ν1 από την τομή Λ7 (φωτ. Στ. Κατάκης).

Εικ. 5.α-β. Νόμισμα Ν1 από την τομή Λ7 (φωτ. Στ. Κατάκης).

Εικ. 6. Το «Κτήριο Α», ΝΔ γωνίας «ΒΑ Κτηρίου» (φωτ. Στ. Κατάκης).

Η έρευνα στα τετράγωνα Η8/Η9, έδειξε ότι οι τοίχοι του «ΒΑ Κτηρίου» έχουν πλάτος 0,58–0,60 μ. και είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, ορθογώνιες πλίνθους σε σειρές και ισχυρό κονίαμα, ενώ γκριζωπό κονίαμα με διακοσμητικά ‘μυστρίσματα’, που σχηματίζουν γραμμές και ρόμβους, αποδίδονται και στις δύο όψεις, όπως αυτά που διατηρούνται ακόμη στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου¹⁷. Στη νοτιοδυτική γωνία, σε βάθος 0,70 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια ενός ισχυρού πυρόλιθου που χρησιμοποιήθηκε ως γωνιόλιθος, αποκαλύφθηκε η ‘ευθυντηρία’, η άνω επιφάνεια της θεμελίωσης που στην εξωτερική πλευρά εξέχει σημαντικά και αποτελείται από σειρά πλίνθων και βαθύτερα από λίθους στους οποίους περιλαμβάνε-

ται ένας κροκαλοπαγής σπόνδυλος κίονα.

Σε τομή στο εσωτερικό του νότιου τοίχου, στο τετράγωνο Η9, αποκαλύφθηκε πλήρως η εσωτερική, βόρεια παρειά του. Στην παρειά αυτή και σε βάθος 1,13 μ. αποκαλύφθηκε μη επιμελημένη τοιχοποιία, η οποία αποδόθηκε στη θεμελίωσή του. Αποδεικνύεται, επομένως, ότι το επίπεδο του δαπέδου εξωτερικά βρισκόταν αρκετά ψηλότερα απ’ ό,τι εσωτερικά, ενώ ο τρόπος θεμελίωσης είναι διαφορετικός στις δύο παρειές του τοίχου. Εκτός από το παχύ στρώμα καταστροφής του τοίχου από λίθους, πλίνθους και κονίαμα, χωρίς ίχνη καύσης, στην τομή αυτή δεν εντοπίστηκε το δάπεδο από πήλινες πλάκες που είχε φανεί κατά τον επιφανειακό καθαρισμό του νοτιοανατολικού τμήματος του

Εικ. 7. *Mortarium* μετά τη συγκόλληση
(φωτ. Α. Λάμπρου).

οικοδομήματος το 2012, 2 μ. χαμηλότερα από το ύψος της νοτιοδυτικής γωνίας. Κατά τις εργασίες αυτές είχαν εντοπισθεί τρεις τοίχοι κάθετοι στον νότιο τοίχο του κτηρίου, ενώ ήδη το 1974 είχε αποκαλυφθεί μία μικρή δεξαμενή επαπτόμενη στην εξωτερική πλευρά του τοίχου (Εικ. 1).

Η χρήση του «ΒΑ Κτηρίου» δεν είναι ακόμη σαφής. Τα διαθέσιμα στοιχεία φαίνεται, πάντως, ότι αποκλείουν την ταύτιση με μία παλαιοχριστιανική βασιλική, όπως έγραψε ο Ι. Τραυλός¹⁸.

Κατά πρώτον, σημειώνεται ο ασυνήθιστος δυτικός προσανατολισμός¹⁹. Η ύπαρξη λουτρού παραπλευρώς μίας βασιλικής έχει νόημα όταν αυτό βρίσκεται προς την είσοδο και όχι προς το «Ιερό»²⁰. Τα τμήματα δύο ακόμη τοίχων κάθετων στον νότιο τοίχο του οικοδομήματος που αποκαλύφθηκαν το 2012 δεν συνάδουν με μία βασιλική. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η ανασκαφική τομή του 2014 στο τετράγωνο Η9 δεν αποκάλυψε το πλακόστρωτο δάπεδο που έχει φανεί ανατολικότερα. Αντίθετα, η εύρεση στην τομή αυτή αρκετών τμημάτων αμφορέων και μεγάλων πίθων²¹, υποδηλώνουν ίσως την πιθανή χρήση του χώρου ως εμπορικού/αποθηκευτικού²².

Για τη θεμελίωση της νοτιοδυτικής γωνίας του «ΒΑ Κτηρίου» χρειάστηκε να διαλυθεί μέρος από ένα δάπεδο κατασκευασμένο με πλά-

κες από κροκαλοπαγή πωρόλιθο, με κονίαμα στους αρμούς (Εικ. 6). Το δάπεδο περιβάλλουν τοίχοι από ορθογώνιους κυβόλιθους από το ίδιο υλικό, πλάτους 0,40 μ. και ύψους 0,50 μ. Οι τοίχοι αυτοί δεν θεμελιώθηκαν στον φυσικό βράχο, αλλά σε μία σκληρή επίχωση από διαλυμένο φυσικό πέτρωμα της περιοχής, το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα βοτσάλων. Ο δυτικός τοίχος του δαπέδου σώζεται σε όλο το μήκος του τετραγώνου Η8, όπως και ο νότιος σε μήκος 4,50 μ. περίπου. Συμβατικά, η κατασκευή ονομάστηκε «Κτήριο Α». Οι πλάκες του δαπέδου πατούσαν σε υπόστρωμα ισχυρού κονιάματος με μικρά βότσαλα. Εκτός από τη νοτιοδυτική γωνία του «ΒΑ Κτηρίου» που 'πάτησε' σε λίθο του δαπέδου, στο ύψος της ευθυνηρίας, κατά την κατασκευή του μεγάλου αυτού οικοδομήματος αφαιρέθηκαν οι πλάκες του δαπέδου και διαλύθηκε εν μέρει ο ανατολικός τοίχος του. Η συνέχεια του δαπέδου αυτού στο εσωτερικό του «ΒΑ Κτηρίου» έχει πλήρως καταστραφεί.

Για τη χρήση του «Κτηρίου Α» δεν υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία. Αν ένα αμυδρό ίχνος κύκλου στον δυτικό τοίχο ανήκει σε κίονα, θα πρόκειται για ένα περιστύλιο. Και εδώ όμως διακρίνονται περισσότερες φάσεις. Ένας αγωγός προς τη νοτιοδυτική γωνία δείχνει ότι η πλακόστρωση του εσωτερικού έγινε αργότερα. Από την κεραμική έξω από τον δυτικό τοίχο φαίνεται ότι η κατασκευή χρονολογείται στους ύστερους ελληνοιστικούς χρόνους, αποτελώντας την πρωιμότερη οικοδομική φάση που έχει εντοπισθεί μέχρι σήμερα στρωματογραφικά στον αρχαιολογικό χώρο.

Το πλέον σημαντικό εύρημα της μέχρι τούδε ανασκαφικής έρευνας ήρθε στο φως στο τετράγωνο Η13, περί τα 10 μ. Ν του «ΒΑ Κτηρίου», όπου σε δοκιμαστική τομή του 1974 είχε αποκαλυφθεί η άνω επιφάνεια λεκάνης ελαιοτριβείου από ασβεστόλιθο, διαμέτρου 1,68 μ., θραυσμένης σε μεγάλα κομμάτια στο δυτικό και νότιο τμήμα της, καθώς επίσης ένα τμήμα της ενός φακοειδούς μυλόλιθου (Εικ. 7). Η λεκάνη εδράζεται σε κυκλική βάση, ύψους περίπου 0,40 μ., κατασκευασμένη από πλίνθους και λίθους²³. Πρόκειται για ελαιοτριβείο του

Εικ. 8. Επιγραφή στο *mortarium* ελαιοτριβείου (φωτ. Στ. Κατάκης).

τύπου του τραπητή / *trapezum*, με βαθιά λεκάνη σύνθλιψης του ελαιοκάρπου (*mortarium*) με καμύλα εσωτερικά τοιχώματα και στο κέντρο κυλινδρικό στέλεχος (*miliarium*) με τετράγωνο τώρμο στην επάνω επιφάνειά του, όπου προσαρμοζόταν το σύστημα περιστροφής (*cupa, columella*) των δύο φακοειδών μυλόλιθων (*orbis*)²⁴.

Η λεκάνη αποτελεί κοινό σκεύος στη διαδικασία επεξεργασίας του ελαιοκάρπου από τα κλασικά μέχρι και τα νεώτερα χρόνια, η μοναδικότητα όμως του συγκεκριμένου *mortarium* οφείλεται στην αποκάλυψη στην ανατολική εξωτερική επιφάνειά του μίας λαξευμένης σχεδόν τετράγωνης βάθυνσης (πλ. 0,28 μ. και ύψ. 0,27 μ.), όπου έχει χαραχθεί επιγραφή επτά στίχων (Εικ. 8)²⁵:

Κλ(αυδία) Νικαγόρα
Μ(άρκου) Ίουν(ίου) Μνα-
σέου γυνή
εισήγαγον.
Αύρ(ήλιος) Άριστό-
νικος έποίη
άρχ(οντι) κισσόφυλλο Διονυσίω

Δεξιά του τελευταίου στίχου υπάρχουν ακόμα δύο χαρακτήρες Ι Κ (ο δεύτερος εκτός βάθυνσης), μεγαλύτερου μεγέθους, άγνωστης προς το παρόν σημασίας.

Η λάξευση της επιγραφής είναι αρκετά πρόχειρη. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,03 μ. στον πρώτο στίχο μέχρι 0,01–0,015 μ. στον τελευταίο, οι σειρές των γραμμάτων δεν είναι οριζόντιες, ενώ στον πρώτο και τον δεύτερο στίχο τα τελευταία γράμματα χαράσσονται πιο μικρά και πιο στριμωγμένα.

Η θέση της επιγραφής στη λεκάνη ελαιοτριβείου είναι μοναδική²⁶. Η Κλαυδία Νικαγόρα είναι άγνωστη από άλλες πηγές. Αντίθετα, ο σύζυγός της, Μάρκος Ιούνιος Μνασέας, πρέπει να ταυτίζεται με τον γραμματέα του Κοινού των Αμφικτυόνων στους Δελφούς το 212 μ.Χ., ο οποίος, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, πρέπει να ήταν από τους Δελφούς ως *Πυθίας έγγονος και άλλων πολλών ιερειών απόγονος*²⁷. Τα ρωμαϊκά ονόματα, ιδίως δε αυτό του τεχνίτη Αυρηλίου Αριστόνεικου, βεβαιώνουν ότι η επιγραφή ανάγεται στα χρόνια μετά την *constitutio Antoniniana* του 212 μ.Χ. και την απόδοση της ρωμαϊκής πολιτείας σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας²⁸. Ακριβέστερη δήλωση του χρόνου δίνεται στον τελευταίο στίχο με τη σπάνια περίπτωση χρήσης δοτικής «*άρχ(οντι) Διονυσίω*» (η υπογεγραμμένη δεν δηλώνεται), κατ' επίδραση της λατινικής δοτικής του χρόνου, αντί του εμπρόθετου χρονικού προσδιορισμού «*επί άρχοντος Διονυσίου*»²⁹. Η ταύτιση του άρχοντος Διονύσιου δεν είναι βέβαιη. Εκτός από τον Αυρηλίο Διονύσιο Διονυσίου από τις Αχαρνές που ήταν βεβαιωμένα επώνυμος άρχων το 212/13 μ.Χ. (IG II² 2208. 2963)³⁰, για τα επόμενα χρόνια ο κατάλογος των αρχόντων παρουσιάζει κενά. Στην περίοδο αυτή, οπότε χρονολογείται και η προσφορά της Κλ. Νικαγόρας, ανάγεται ο *Αύρ. Διονύσιος Καλίππου Λαμπτρέυς*, ίσως το 218/19 (IG II² 1187), και ένας *Αύρ. Διον[ύσιος]*, ίσως το 225/26 μ.Χ. (IG II² 1816)³¹.

Τέλος, το ρήμα *εισήγαγον* δεν είναι γνωστό με την απλή έννοια του «έφερα» στις αττικές επιγραφές, ενώ σε άλλες περιοχές, σε αντίστοιχες επιγραφές αποκλειστικά των αυτοκρατορικών χρόνων, όπως στην Κρήτη, την Μ. Ασία και την Θράκη, συνδέεται με τη μεταφορά νερού³².

Η άγνωστη Κλαυδία Νικαγόρα αναδεικνύει μία άλλη εικόνα της γυναίκας, τουλάχιστον των πλουσίων οικογενειών, στη ρωμαϊκή Αθήνα³³. Εκτός από 'γυναικείες' αρετές, όπως η σωφροσύνη, η αρετή, η ευσέβεια ή η ευτεκνία, από τον 2ο αι. σώζονται λίγες επιγραφές σε βάσεις αγαλμάτων γυναικών, όπου αυτές τιμώνται λόγω της *εις πρός την πατρίδα εὐνοίας* και της *εις τὸν δῆμον εὐεργεσίας*³⁴. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για την θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αθήνα αλλά και για την οικονομική ζωή της πόλης, την αγροτική οικονομία και την εκμετάλλευση της υπαίθρου χώρας της Αττικής στον 2ο τουλάχιστον αι. μ.Χ. είναι η επιγραφή IG II² 2776 από την αρχαία Αγορά, που χρονολογείται από την ύστερη Τραϊάνεια μέχρι την πρώτη Αντωνίνηα περίοδο³⁵. Πρόκειται για κατάλογο γαιοκτημόνων από την Αττική, που συνεισφέρουν χρηματικά ποσά, ανάλογα με την έγγεια ιδιοκτησία που διαθέτουν, προφανώς για κάποια άγνωστη χορηγία, η οποία θα αναγραφόταν στο ανώτερο χαμένο τμήμα της επιγραφής³⁶. Από τα 52 σωζόμενα ονόματα, τα 21 ανήκουν σε γυναίκες, οι πλείστες των οποίων έχουν τη ρωμαϊκή πολιτεία και, το σπουδαιότερο: οι γυναίκες αυτές εμφανίζονται ως ιδιοκτήτριες γαιών όχι μόνο από κοινού με άνδρες, προφανώς συζύγους ή αδελφούς, αλλά και μόνες τους, αρκετές δε κατέχουν περισσότερα από ένα κτήματα σε διαφορετικούς δήμους της Αττικής³⁷. Καμία, όμως, από τις γυναίκες αυτές και καμία έγγειος ιδιοκτησία δεν αναφέρεται στην Ραφήνα, όπου προφανώς διέθετε ελαιώνες η Κλαυδία Νικαγόρα, καθώς μόνη αυτή *εισήγαγε* το ελαιοτριβείο³⁸.

Εκτός από την επιβεβαίωση της πληροφωρίας της επιγραφής IG II² 2776, ότι οι Αθηναίες μπορούσαν να έχουν δική τους περιουσία, το σημαντικό στοιχείο που δίνει η επιγραφή είναι ότι ο χώρος του ελαιοτριβείου δεν θα ήταν ιδιωτικός, μέρος μίας αγροτικής έπαυλης, όπως τόσες που έχουν εντοπισθεί στην Αττική, με την ευκαιρία κυρίως της διάνοιξης της Αττικής οδού και της κατασκευής του Αεροδρομίου στα Σπάτα³⁹. Η Κλαυδία Νικαγόρα δεν θα διαιωνίζε την προσφορά του ελαιοτριβείου αν ήταν ιδιωτικός ο χώρος⁴⁰. Φαίνεται πιθανότερο

ότι τουλάχιστον τον 3ο αι., ίσως μετά την καταστροφή που εντοπίσαμε στα τετράγωνα Λ6-Λ7, ο χώρος να είχε δημόσιο, κοινοτικό μάλλον, χαρακτήρα⁴¹. Εδώ θα συγκεντρώνονταν οι χωρικοί από την ευρύτερη περιοχή, όπου φαίνεται ότι κατοικούσαν σε μικρούς οικισμούς ή και μεμονωμένα, για την κατεργασία και αποθήκευση των προϊόντων τους. Στα ρωμαϊκά χρόνια ένα λουτρό σε ανάλογους χώρους ήταν απαραίτητο. Αν η πορεία της έρευνας επιβεβαιώσει τις πρώτες αυτές σκέψεις μας, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να ξαναδούμε τη φύση πολλών αγροτο-βιοτεχνικών εγκαταστάσεων, τουλάχιστον στην Αττική⁴².

Ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο της επιγραφής είναι η αναφορά του ονόματος του τεχνίτη, του Αυρήλιου Αριστόνικου, επίσης άγνωστο από αλλού. Η αναφορά αυτή εντυπωσιάζει, όταν δεν γνωρίζουμε λ.χ. κανένα γλύπτη των πολυάριθμων, πολυτελών αττικών σαρκοφάγων της εποχής αυτής⁴³. Πάντως, παρά το μεγάλο μέγεθος, το έργο του Αριστόνικου δεν αποδείχτηκε τεχνικά επαρκές. Η λεκάνη ράγισε σε μεγάλα κομμάτια, εξαιτίας της κακής ποιότητας του ασβεστολιθικού υλικού, αλλά και του γεγονότος ότι το πάχος στο κάτω μέρος της λεκάνης μειώνεται πολύ περισσότερο απ' ό,τι συνήθως. Η λεκάνη αχρηστεύθηκε και κάποια στιγμή αργότερα, φαίνεται ότι ένας πρόχειρος τοίχος ακούμπησε στο νότιο τμήμα της.

Η συνέχεια της ανασκαφής στα επόμενα χρόνια ευελπιστούμε να δώσει και άλλα στοιχεία για την ταυτότητα του οικοδομικού συγκροτήματος και την οργάνωση της κοινωνίας σε έναν μικρό δήμο της Αττικής, τον Αραφήνα, στα ρωμαϊκά και ύστερο-ρωμαϊκά χρόνια.

Στ.Ε. Κατάκης

Παράρτημα: Οι λύχνοι από το νότιο τμήμα του βαλανείου (τετράγωνα Λ6-Λ7)

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση στον νότιο τομέα του αρχαιολογικού χώρου το 2013, στα τετράγωνα Λ6 και Λ7 (Εικ. 1, 3), αποκαλύφθηκε η

επέκταση του βαλανείου προς Ν⁴⁴. Από εδώ, ήλθαν στο φως είκοσι δύο συνολικά δείγματα πήλινων λύχνων⁴⁵, τα περισσότερα αποσπασματικά σωζόμενα και λίγα ολόκληρα. Από τα ευρήματα αυτά δημοσιεύονται εδώ (Εικ. 9–13) τα καλύτερα διατηρημένα και περισσότερο χαρακτηριστικά ως προς την τυπολογία τους, καθώς και όσα συνδέονται στρωματογραφικά με τη φάση καταστροφής ή τελικής χρήσης του νότιου λουτρικού χώρου (αρ. κατ. 2–5). Μόνον δύο λύχνοι είναι ενυπόγραφοι (αρ. κατ. 4–5) και ανήκουν ο πρώτος, στο ακμαίο εργαστήριο του Πρείμου⁴⁶ και ο δεύτερος, στο λιγότερο γνωστό εργαστήριο του Ευπόρου. Ωστόσο, στο σύνολό τους αφορούν σε προϊόντα αττικών εργαστηρίων του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., τα οποία πιθανότατα κατέφθασαν στα λουτρά του *Αραφήνος*, κατόπιν μεταπώλησης, από το κλεινόν άστυ.

Κατάλογος

1. Τμήμα πήλινου λύχνου (Εικ. 9α–β)

Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος ΒΕ 8601 (αρ. ανασκαφής: 2013/Μάρτυρας Α6-Α7/ΟΜ1/Π1).

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. διάμ. σώματος 6,85 εκ., μέγ. σωζ. μήκ. 9 εκ., μέγ. σωζ. ύψ. με λαβή 3,6 εκ., μέγ. ύψ. σώματος 2,6 εκ., μέγ. ύψ. λαβής 3,1 εκ., μέγ. σωζ. διάμ. οπής μυκτήρα 0,86 εκ., πάχ. τοιχωμάτων 0,21–0,4 εκ.

Πηλός σχετικά λεπτόκοκκος, με πυκνά εγκλείσματα· απόχρωση επιφάνειας: καστανή ρόδινη έως κιτρινωπή (Munsell 10YR 8/4 – 7.5YR 7/6)· πυρήνας ομοιόχρωμος· εξωτερικά φέρει λεπτό ομοιόχρωμο επίχρισμα, καστανό ρόδινο έως κίτρινο. Συγκολλημένο από τέσσερα θραύσματα.

Τμήμα λύχνου κατασκευασμένου σε μήτρα. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του μυκτήρα, του ώμου και της βάσης. Αττικό προϊόν, σε μίμηση κορινθιακού σχήματος⁴⁷. Φέρει έκτυπη και έντυπη διακόσμηση στον δίσκο και τον ώμο, τον μυκτήρα, τη λαβή και τη βάση. Δύο έκτυπες ταινίες περιγράφουν ευρύ κοίλο δίσκο, με κλίση προς κεντρική κυ-

κλική οπή πλήρωσης, γύρω από την οποία έκτυπη ταινία και λεπτός δακτύλιος. Στο πρόσθιο τμήμα του δίσκου, μικρή οπή διευθέτησης της θρυαλλίδας. Ο δίσκος φέρει σχηματοποιημένο περίτεχνο ‘φυτικό’ κόσμημα δύο διαπλεκόμενων ρομβοειδών ‘ταινιών’ ή ‘γυρλαντών’⁴⁸ που απολήγουν σε οκτώ κορυφές σχήματος φύλλων κισσού. Στον σχετικά στενό, επίπεδο ώμο, σχηματοποιημένος στέφανος από φύλλα⁴⁹. Ο λύχνος φέρει κάθετη μηνοειδή λαβή, διμερή και κατασκευασμένη σε μήτρα, με διπλές εγχαράξεις στη ράχη και οριζόντιο ευρύ κυκλικό τρήμα· η απόληξη της λαβής κοντά στη βάση

Εικ. 9. α-β. Λύχνος 1 (φωτ. Π. Φωτιάδη).

κοσμείται με καρδιάσχημο φύλλο κισσού⁵⁰. Την δισκοειδή βάση του λύχνου περιγράφει επίπεδη ταινία. Στην επιφάνεια του μυκτήρα, ίχνη καύσης από χρήση.

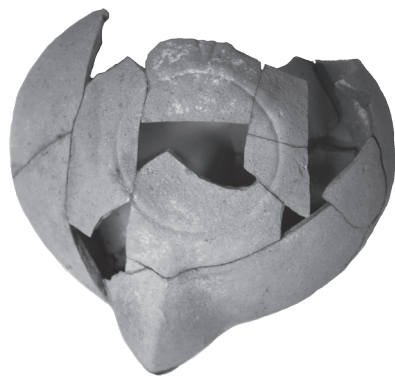
Προτεινόμενη χρονολόγηση: πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.

2. Αποσπασματικά σωζόμενος πήλινος λύχνος (Εικ. 10α-β)

Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος BE 8602 (αρ. ανασκαφής: 2013/Μάρτυρας Λ6-Λ7/Π10).

Διαστάσεις: μέγ. διάμ. σώματος 8,45 εκ., μέγ. σωζ. μήκ. 7,25 εκ., μέγ. ύψ. σώματος 2,7 εκ., μέγ. διάμ. βάσης 3,21 εκ., μέγ. διάμ. οπής μυκτήρα 0,93 εκ., πάχ. τοιχωμάτων 0,2-0,39 εκ.

Πηλός σχετικά λεπτόκοκκος, με πυκνά εγκλείσματα· απόχρωση επιφάνειας: καστανή κιτρινωπή

Εικ. 10. α-β. Λύχνος 2 (φωτ. Π. Φωτιάδη).

(Munsell 10YR 7/8)· πυρήνας ομοιόχρωμος. Συγκολλημένος από δεκαέξι θραύσματα.

Αποσπασματικά σωζόμενος λύχνος, κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του πίσω σώματος, μικρά τμήματα του δίσκου, του ώμου και της βάσης. Αττικό προϊόν, με χαρακτηριστικά ευρύ ώμο, πλατύτερο στις πλευρές, χωρίς γέφυρες⁵¹. Φέρει έκτυπη και έντυπη διακόσμηση στον δίσκο, τον ώμο, τον μυκτήρα και τη βάση. Δύο έκτυπες ταινίες περιγράφουν στενό και σχετικά βαθύ, κοίλο δίσκο γύρω από κεντρική οπή πλήρωσης, την οποία θα περιέγραφαν δύο ή τρεις έκτυπες ταινίες-δακτύλιοι⁵². Στο κοίλον του δίσκου, ακτινωτό κόσμημα⁵³. Στο πρόσθιο τμήμα του δίσκου, μικρή οπή διευθέτησης της θρυαλλίδας. Στον επίπεδο ώμο, περίτεχνο ιδιόμορφο κόσμημα περιελισσόμενων βλαστών με σπειροειδείς απολήξεις⁵⁴. Μυκτήρας μάλλον βραχύς, με γωνιώδες περίγραμμα και έξεργη άνω πλευρά σε σχήμα 'χαρταετού'. φέρει κυκλική ευρεία οπή με εκτεταμένα ίχνη καύσης από χρήση. Ο λύχνος έφερε κάθετη μνηοειδή λαβή, από την οποία σώζεται μόνον η κατώτερη απόληξή της. Την δισκοειδή, στενή βάση του λύχνου περιγράφει έντυπος δακτύλιος. Η διακόσμηση με απόδοση λεπτού αναγλύφου παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα. Ανυπόγραφος.

Προτεινόμενη χρονολόγηση: πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.

3. Πήλινος λύχνος (Εικ. 11α-β)

Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος BE 8603 (αρ. ανασκαφής 2013/Λ7/Π11).

Διαστάσεις: μέγ. διάμ. σώματος 8,7 εκ., μέγ. μήκ. 9,9 εκ., μέγ. ύψ. με λαβή 4,2 εκ., μέγ. ύψ. σώματος 2,52 εκ., μέγ. διάμ. βάσης 4 εκ., μέγ. διάμ. οπής μυκτήρα 1,5 εκ.

Πηλός μάλλον χονδρόκοκκος, με πλούσια εγκλείσματα· απόχρωση επιφάνειας: καστανέρυθρη-πορτοκαλέρυθρη (Munsell 5YR,8/3)· εξωτερικά φέρει, στο άνω σώμα, λεπτό ομοιόχρωμο επίχρισμα.

Ακέραιος λύχνος, κατασκευασμένος σε μήτρα.

Εικ. 11. α-β. Λύχνος 3 (φωτ. Π. Φωτιάδη).

Αττικό προϊόν, με χαρακτηριστικά ευρύ κυκλικό σώμα, χωρίς γέφυρες⁵⁵. Φέρει έκτυπη και έντυπη διακόσμηση στον δίσκο, τον ώμο, τον μυκτήρα, τη λαβή και τη βάση. Τρεις έκτυπες ταινίες και λεπτός εξωτερικός δακτύλιος περιγράφουν στενό και βαθύ, κοίλο δίσκο, με κλίση προς ευρεία κεντρική οπή πλήρωσης· το κέντρο του δίσκου τονίζουν, με εναλλαγή έκτυπου-έντυπου, τρεις ταινίες, γύρω από τις οποίες στενή ζώνη ακτινωτού κοσμήματος⁵⁶. Στο πρόσθιο τμήμα του δίσκου, επί του ακτινωτού, μικρή οπή διευθέτησης της θρυαλλίδας. Στον επίπεδο ευρύ ώμο, γύρω από τον δίσκο, διακοσμησηκή ζώνη έντυπων ωών⁵⁷. Μυκτήρας βραχύς, με καμπύλο (ανοιχτό 'U-shaped') περίγραμμα και έξεργη άνω πλευρά σε σχήμα «χαρταετού»· φέρει ευρεία, μάλλον κυκλική οπή με εκτεταμένα

ίχνη καύσης από χρήση. Ο λύχνος φέρει κάθετη μηνοειδή λαβή, με εγχαράξεις στη ράχη (τρεις στο άνω τμήμα, δύο στο κατώτερο) και οριζόντιο, ευρύ κυκλικό τρήμα. Την απόληξη της λαβής κοντά στη βάση κοσμούν δύο έκτυπα σχηματοποιημένα φύλλα αμπέλου στις πλευρές και ένας βότρυς στην απόληξη⁵⁸. Στην δισκοειδή βάση του λύχνου, τέσσερις ομόκεντρες έκτυπες ταινίες, από τις οποίες περισσότερο έξεργη η εξωτερική, και κεντρικό κυκλικό κόσμημα⁵⁹. Η διακόσμηση με απόδοση πολλαπλών ομόκεντρων ταινιών-δακτυλίων και τα έκτυπα φύλλα στο κάτω μέρος της λαβής παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα. Ανυπόγραφος.

Προτεινόμενη χρονολόγηση: α' μισό 3ου αι. μ.Χ.

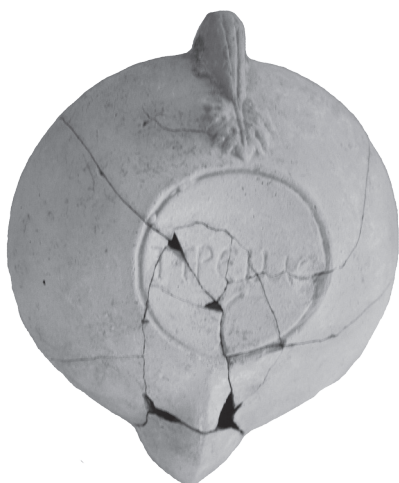
4. Πήλινος λύχνος (Εικ. 12α-β)

Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος BE 8604 (αρ. ανασκαφής 2013/Λ7/Π12).

Διαστάσεις: μέγ. διάμ. σώματος 8,225 εκ., μέγ. μήκ. 10,1 εκ., μέγ. ύψ. με λαβή 4,47 εκ., μέγ. ύψ. σώματος 2,86 εκ., μέγ. διάμ. βάσης 3,81 εκ., μέγ. διάμ. οπής μυκτήρα 1,08 εκ.

Πηλός μάλλον χονδρόκοκκος, με πυκνά εγκλείσματα· απόχρωση επιφάνειας: καστανέρυθρη έως καστανή ρόδινη (Munsell 5YR 7/6 – 7,5YR 8/4)· εξωτερικά φέρει λεπτό επίχρισμα, ομοιόχρωμο έως κιτρινωπό. Συγκολλημένος από είκοσι πέντε θραύσματα.

Σχεδόν ολόκληρος λύχνος, κατασκευασμένος σε μήτρα. Εκτεταμένες ρωγμές, κατά τόπους αποφλοιώσεις και μικρές αποκρούσεις στον δίσκο, την κάτω πλευρά του μυκτήρα και τη βάση. Αττικό προϊόν, σε μίμηση κορινθιακού σχήματος⁶⁰, του εργαστηρίου του Πρείμου⁶¹. Φέρει έκτυπη και έντυπη διακόσμηση στον δίσκο, τον ώμο, τον μυκτήρα, τη λαβή και τη βάση. Δύο ισοπαχείς ταινίες περιγράφουν βαθύ κοίλο δίσκο, με κλίση προς κεντρική οπή πλήρωσης· το κέντρο του δίσκου τονίζουν, με εναλλαγή έκτυπου-έντυπου, τρεις ταινίες και δακτύλιος, γύρω από τις οποίες μάλλον στενή ζώνη

Εικ. 12. α-β. Λύχνος 4 (φωτ. Π. Φωτιάδη).

Εικ. 13. α-β. Λύχνος 5 (φωτ. Π. Φωτιάδη).

ακτινωτού κοσμήματος. Στο πρόσθιο τμήμα του δίσκου, μικρή οπή διευθέτησης της θρυαλλίδας. Στον επίπεδο ευρύ ώμο γύρω από τον δίσκο, φντικό θέμα ελισσόμενης κληματίδας πλαισιώνει εναλλασσόμενα φύλλα αμπέλου και βότρυες (τέσσερα σε κάθε πλευρά συνολικά)⁶². Μυκτήρας βραχύς, με μάλλον γωνιώδες (ανοιχτό 'V-shaped') περίγραμμα και αμυδρά έξεργη άνω πλευρά σε σχήμα 'χαρταετού'. φέρει ευρεία, ωσειδή οπή με εκτεταμένα ίχνη καύσης από χρήση. Ο λύχνος φέρει κάθετη μηνοειδή λαβή, με δύο εγχαράξεις στη ράχη και οριζόντιο, ευρύ κυκλικό τρήμα. Την απόληξη της λαβής κοντά στη βάση κοσμεί έκτυπο, σχηματοποιημένο φύλλο αμπέλου(ς). Την επίπεδη δισκοειδή, σχετικά

ευρεία, βάση του λύχνου ορίζει έντυπος δακτύλιος· στο μέσον του δίσκου της, εγχάρακτη η υπογραφή ΠΡΕΙΜ[Ο]Υ⁶³.

Προτεινόμενη χρονολόγηση: πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.

5. Αποσπασματικά σωζόμενος πήλινος λύχνος (Εικ. 13α-β)

Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος ΒΕ 8605 (αρ. ανασκαφής: 2013/Λ7/Π13).

Διαστάσεις: μέγ. διάμ. σώματος 8,2 εκ., μέγ. σωζ. μήκ. 9,9 εκ., μέγ. ύψ. με λαβή 4,475 εκ., μέγ. ύψ. σώματος 2,97 εκ., διάμ. βάσης 4,08 εκ., μέγ. σωζ. διάμ.

οπής μυκτήρα 1,2 εκ., πάχ. τοιχωμάτων 0,12–0,42 εκ.

Πηλός σχετικά λεπτόκοκκος, με πυκνά εγκλείσματα· απόχρωση επιφάνειας: καστανή ρόδινη έως κιτρινωπή (Munsell 10YR 8/6–7.5YR 8/4)· πυρήνας ομοιόχρωμος· εξωτερικά φέρει λεπτό ομοιόχρωμο επίχρισμα, καστανό ρόδινο έως κιτρινωπό. Συγκολλημένος από δεκαοκτώ θραύσματα.

Αποσπασματικά σωζόμενος λύχνος, κατασκευασμένος σε μήτρα. Λείπει το άκρο και η κάτω πλευρά του μυκτήρα και τμήματα του δίσκου, του ώμου και του κάτω σώματος. Αττικό προϊόν, σε μίμηση κορινθιακού σχήματος⁶⁴, του εργαστηρίου του Ευπόρου⁶⁵. Φέρει έκτυπη και έντυπη διακόσμηση στον δίσκο, τον ώμο, τον μυκτήρα, τη λαβή και τη βάση. Δύο ισοπαχείς ταινίες περιγράφουν μάλλον στενό και μάλλον βαθύ, κοίλο δίσκο, με κλίση προς την αποκρουσμένη κεντρική οπή πλήρωσης· στο κοίλον φέρει ακτινωτό κόσμημα. Στο

πρόσθιο τμήμα του δίσκου, στη μετάβαση προς τον ώμο, φέρει μικρή οπή διευθέτησης της θρυαλλίδας. Στον ευρύ επίπεδο ώμο, σχηματοποιημένος στέφανος από φύλλα⁶⁶, μάλλον πτωχά αποτυπωμένος. Ο λύχνος φέρει κάθετη μηνοειδή λαβή, διμερή και κατασκευασμένη σε μήτρα, με διπλές εγχαραξεις στη ράχη και οριζόντιο ευρύ κυκλικό τρήμα στο άνω τμήμα· η απόληξη της λαβής κοντά στη βάση κοσμεύεται με φύλλο αμπέλου, παρόμοιο με του προηγούμενου λύχνου⁶⁷. Την σχετικά ευρεία, δισκοειδή βάση του λύχνου περιγράφει έντυπος δακτύλιος· στο μέσον του δίσκου της, εγχάρακτη η υπογραφή ΕΥΠΟΡΟΥ|Υ. Στο άκρο του μυκτήρα, ίχνη καύσης από χρήση.

Προτεινόμενη χρονολόγηση: πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.

Π. Φωτιάδη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Badoud 2015

N. Badoud, *Le Temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia 63 (München).

Böttger 2002

B. Böttger, *Die kaiserzeitlichen Lampen von Kerameikos*, Kerameikos 16 (München).

Bourguet 1929

E. Bourguet, *Épigraphie*, FdD III.1 (Paris).

Broneer 1930

O. Broneer, *Terracotta Lamps*, Corinth 4.2 (Cambridge, Mass.).

D' Aco 2013

D. D' Aco, *L'Attica in età romana: le fattorie dal I sec. a.C. al V sec. d.C.*, in: Rizakis – Touratsoglou 2013, 440–465.

Daumas – Holtzmann 1993

M. Daumas – B. Holtzmann, *Une stèle attique signée au musée de Grenoble*, Mon Piot 73, 1–24.

Day 1942

J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination* (New York).

Develin 1989

R. Develin, *Athenian Officials, 684–321 B.C.* (Cambridge).

Follet 1976

S. Follet, *Athènes aux IIe et IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques* (Paris).

Gerousi 2013

E. Gerousi, *Rural Greece in the Byzantine Period in Light of New Archaeological Evidence*, in: J. Albani – E.

- Chalkia (eds.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece* (Athens) 31–43.
- Giannopoulou 2010
M. Giannopoulou, *Pithoi. Technology and history of storage vessels through the ages*, BARIntSer 2140 (Oxford).
- Goette 1993
H.R. Goette, *Athen-Attika-Megaris. Reiseführer zu den Kunstschätzen und Kulturdenkmälern im Zentrum Griechenlands* (Köln).
- Graindor 1921
P. Graindor, *Chronologie des archontes athéniens sous l'empire* (Bruxelles).
- Jordy 2010
F. Jordy, *Une meule par contubernium!*, in: *Strasbourg-Argentorate, Un camp légionnaire sur le Rhin, Catalogue de l'exposition Musées de la Ville de Strasbourg 2011* (Strasbourg) 107–108.
- Karagiorgou 2001
O. Karagiorgou, *Demetrias and Thebes: Two Thessalian port cities in late antiquity*, in: L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, JRA Suppl. 42 (Portsmouth, Rhode Island) 182–215.
- Kroll 1993
J.H. Kroll, *The Greek Coins, Athenian Agora 26* (Princeton).
- LGPN IIIB
P.M. Fraser – E. Matthews (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names, IIIB. Central Greece: From the Megarid to Thessaly* (Oxford 2000).
- Miller 1972
S.G. Miller, *A Roman Monument in the Athenian Agora*, *Hesperia* 41, 50–95 & *Addendum to 'A Roman Monument in the Athenian Agora'*, *ibidem*, 475–477.
- von Moock 1998
D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*, *BeitrESkAr* 19 (Mainz am Rhein).
- Papapostolou 2009
I.A. Papapostolou, *Mosaics of Patras. A Review*, *AEphem* 148, 1–84.
- Papi – Bigi 2015
E. Papi – L. Bigi, *Oliva revixit. Oleifici, frantoi e torchi di Atene dall'antichità al periodo turco*, *Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell'Attica* 9 (Atene – Paestum).
- Perlzweig 1961
J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century after Christ, Agora 7* (Princeton).
- Pétridis 1992
P. Pétridis, *Les lampes de Kritika*, *BCH* 116, 649–671.
- Rizakis 2011
A.D. Rizakis, *La diffusion des processus d'adaptation onomastique: les Aurelii dans les provinces orientales de l'Empire*, in: M. Dondin-Payne (ed.), *Les noms de personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, évolution* (Bordeaux) 253–262.
- Rizakis – Touratsoglou 2013
A.D. Rizakis – I.P. Touratsoglou (eds.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman rule*, *Proceedings of an International Congress Patrai 2010*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 68 (Athens).
- Stroszeck 2014
J. Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen. Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park* (Möhnesee).
- Strothmann – Welwei 2004
M. Strothmann – K.-W. Welwei, *Archonten von Athen*, in: W. Eder – J. Renger (eds.), *Herrscherchronologien der antiken Welt. Namen, Daten, Dynastien*, *DNP Suppl. 1* (Stuttgart – Weimar) 145–179.
- Svoronos 1923–1926
J.N. Svoronos, *Les monnaies d'Athènes* (Munich).
- Traill 1975
J.S. Traill, *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council*, *Hesperia Suppl. 14* (Princeton).
- Traill 1986
J.S. Traill, *Demos and Trittyes. Epigraphical and Topographical studies in the organization of Attica* (Toronto).
- Traill 1996
J.S. Traill, *Persons of Ancient Athens*, vol. 5 (Toronto).
- Travlos 1988
J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen).
- Tzavella 2014
E. Tzavella, *Christianisation of Attica. The Topography of Early Christian Churches*, *Pharos* 20.2, 121–158.
- Αθανασούλης 1998
Δ.Χ. Αθανασούλης, *Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινοράχη Σπάρτης*, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 1995*, τόμ. Β' (Αθήναι) 209–244.
- Βλαχογιάννη 2013
Ε. Βλαχογιάννη, *Αγροικία ρωμαϊκών χρόνων στην*

- αρχαία Ακραίφια (Ακραίφνιο Βοιωτίας), στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 486–521 & Αγροικίες και εργα-
στηριακές εγκαταστάσεις στη βοιωτική ύπαιθρο των
ρωμαϊκών χρόνων (2ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.), αυτόθι,
522–541.
- Θεοχάρης 1951
Δ. Θεοχάρης, Άνασκαφαι ἐν Άραφήνι, Prakt, 77–92.
- Θεοχάρης 1952
Δ. Θεοχάρης, Άνασκαφαι ἐν Άραφήνι, Prakt, 129–151.
- Θεοχάρης 1953
Δ. Θεοχάρης, Άνασκαφαι ἐν Άραφήνι, Prakt, 105–118.
- Θεοχάρης 1953/54
Δ. Θεοχάρης, Ασκηταριό, Πρωτοελλαδική ακρόπολις
παρά την Ραφήναν, AErhem, 59–76.
- Θεοχάρης 1954
Δ. Θεοχάρης, Άνασκαφαι ἐν Άραφήνι, Prakt, 104–113.
- Καλογερόπουλος 2013
Κ. Καλογερόπουλος, Το Ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπό-
λου στις Αλές Αραφηνίδες (Λούτσα), Πραγματεΐαι της
Ακαδημίας Αθηνών 71 (Αθήνα).
- Καραπαναγιώτου 2013
Α.Β. Καραπαναγιώτου, Γυναίκα και κοινωνική προβολή
στην Αθήνα. Η μαρτυρία των επιτυμβίων αναγλύφων
της ύστερης ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου
(Βόλος).
- Κορρές 2008
Μ. Κορρές, Επανεκδοση του Ε. Curtius – J.A. Kaupert,
Karten von Attika (Berlin 1904) (Αθήνα).
- Κριτζάς 1992
Χ.Β. Κριτζάς, Δύο επιγράμματα από το Πετρί Νεμέας,
στο: Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία
Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος 1987
(Αθήνα) 398–413.
- Μιχοπούλου 2008
Α. Μιχοπούλου, Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γε-
φύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα, στο: Θ' Επιστη-
μονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Λαύριο
2000 (Καλύβια Θορικού) 253–276.
- Μπουραζέλης 1989
Κ. Μπουραζέλης, Θεία δωρεά. Μελέτες πάνω στην πο-
λιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την *constitutio*
antoniniana (Αθήνα).
- Ορλάνδος 1952–1954
Α.Κ. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βα-
σιλική της Μεσογειακής λεκάνης, 2 τόμ. (Αθήνα).
- Παπαποστόλου 2004–2009
Ι.Α. Παπαποστόλου, Η επιγραφή του ψηφιδωτού του
ληνού στην Πάτρα, *Horos* 17–21, 321–326.
- Πετρόπουλος 1999
Μ. Πετρόπουλος, Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχνα-
ριών της Πάτρας και το λυχνομαντείο, Δημοσιεύματα
του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 70 (Αθήνα).
- Πετρόπουλος 2013
Μ. Πετρόπουλος, Μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητά
σκεύη για την αγροτική παραγωγή στις ρωμαϊκές αγροι-
κίες της Πάτρας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013,
154–175.
- Ριζάκης 2006
Α. Ριζάκης, Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην Πα-
τραϊκή: η πόλη και η χώρα της Πάτρας κατά την αυτο-
κρατορική περίοδο, στο: Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής
Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 1996
(Αθήνα) 101–110.
- Σταϊνχάουερ 2001
Γ. Σταϊνχάουερ, Η Μεσογαία στη ρωμαϊκή εποχή (1ος–
3ος αι. μ.Χ.), στο: Μεσόγεια. Ιστορία και πολιτισμός των
Μεσογείων Αττικής (Αθήνα) 143–147.
- Σταϊνχάουερ 2013
Γ. Σταϊνχάουερ, Ρωμαϊκές αγροικίες στην Αττική, στο:
Rizakis – Touratsoglou 2013, 466–485.
- Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2013
Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Γ. Αλεξοπούλου, Αγροι-
κίες της Πάτρας και της χώρας της, στο: Rizakis –
Touratsoglou 2013, 88–153.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- * Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου για την αποδοχή της συμμετοχής μας σε αυτό.
1. Τη διεύθυνση της ανασκαφής έχουν από την πλευρά του Πανεπιστημίου ο επίκ. καθ. ρωμαϊκής αρχαιολογίας Στ.Ε. Κατάκης και από την πλευρά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ο Δρ. Β. Νικολόπουλος, ο οποίος είχε και την πρωτοβουλία του όλου εγχειρήματος, ως υπεύθυνος της περιοχής της Ραφήνας για την Β' ΕΠΚΑ από το 2009 έως το 2014. Την εποπτεία από πλευράς ΕφΑΑνΑτ έχουν σήμερα οι αρχαιολόγοι Π. Φωτιάδη και Κ. Καραθανάση. Η συντήρηση των κινητών ευρημάτων γίνεται κυρίως από τον συντηρητή του ΕΚΠΑ Μ. Ρογκενμπούκε και των οικοδομικών καταλοίπων από τη συντηρήτρια της ΕφΑΑνΑτ Λ. Λάμπρου, ενώ τα σχέδια οφείλονται στον σχεδιαστή της ΕφΑΑνΑτ Ρ. ντι Λάουρο. Αυτή καθ' εαυτή η υλοποίηση της ανασκαφής οφείλεται αποκλειστικά σχεδόν στην προθυμία των πολυάριθμων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τον Δήμο Ραφήνας-Πικερμίου, ιδίως τον αντιδήμαρχο και κατόπιν δήμαρχο Β. Μπουρνού, και τον Οργανισμό Λιμένος Ραφήνας για την ουσιαστική βοήθειά τους στην υλοποίηση του προγράμματος.
 2. Κορρές 2008, χάρτης ΙΧ. Την εποχή εκείνη, το τσιφλίκι Ντράφι-Πικέρμι-Ραφήνα έκτασης 30.000 στρεμμάτων ανήκε στην οικογένεια Σκουζέ μέχρι τον Ιούλιο του 1923, οπότε πρόσφυγες από την Τρίγλια της Βιθυνίας εποίκισαν το απαλλοτριωμένο κτήμα (Μιχοπούλου 2008, 270, 275).
 3. Κυρίως Traill 1975, χάρτης Β· 1986, 128· Goette 1993, 227, βασιζόμενοι όλοι, βεβαίως, στον χάρτη των Ε. Curtius και J.A. Kaupert (Κορρές 2008, χάρτης ΙΧ).
 4. Το πρώτο συνθετικό του ονόματος του δήμου σημαίνει «αλυκές» και παραπέμπει στην παραγωγή αλατιού, ενώ το δεύτερο, το συλλογικό πατρωνυμικό με κατάληξη σε «-ίδες» υποδηλώνει ότι οι ιδρυτές του προέρχονταν από τον βορειώς ευρισκόμενο δήμο Αραφήνος (Καλογερόπουλος 2013, 45).
 5. Θεοχάρης 1951· 1952· 1953· 1953/54· 1954. Έχουν ερευνηθεί δύο σημαντικοί οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού πάνω από τη θέση του σύγχρονου λιμανιού και στο ακρωτήριο του Ασκηταριού, νοτιότερα, καθώς επίσης μεταλλουργικές εγκαταστάσεις βόρεια των εκβολών του Μεγάλου Ρέματος, δίπλα στο λιμάνι. Και στους δύο οικισμούς η κατοίκηση συνεχίζεται και στα μυκηναϊκά χρόνια.
 6. Τα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από δικανικούς λόγους που αφορούσαν κληρονομικά ζητήματα (πρβλ. Ίσαϊος, *Περί του Άστυφίλου κλήρου*) και από Αραφήνιους που κατείχαν αξιώματα στην Αθήνα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. (Develin 1989, 131 [Θούδιππος – 425/4 π.Χ.], 205 [Χαρίας – 397/6 π.Χ.], 237 [Κλέων – 377/6 π.Χ.], 335 [Ονήσιππος – 341/0 π.Χ.], 337 [Ελπίνος – 341/0 π.Χ.], 446 [Άστύφιλος])
 7. Μια σαφώς μικρότερη συγκέντρωση οικιστικών στοιχείων, με πιθανή ύπαρξη αρχαϊκού ιερού (αδημοσίευτη σωστική ανασκαφική έρευνα της Β' ΕΠΚΑ) εντοπίζεται σε μικρό ύψωμα στα νότια πρηνή και πολύ κοντά στις εκβολές του Μεγάλου Ρέματος, δίπλα και κάτω από τα θεμέλια της μικρής, μεταβυζαντινής εκκλησίας της «Παναγίτσας».
 8. Τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της έρευνας σωστικού χαρακτήρα παρουσιάστηκαν από την αρχαιολόγο Κ. Παπαθανασίου σε αρχαιολογική ημερίδα που διοργάνωσε η Β' ΕΠΚΑ στις 12 Απριλίου 2014 στο Γυμνάσιο Ραφήνας με τίτλο «Από την προϊστορία και την ιστορία της Ραφήνας και του Πικερμίου».
 9. Α. Ράμμου, *ADelt B 60*, 2005, 178. Προκαταρκτική παρουσίαση των ευρημάτων της σωστικής ανασκαφής πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Π. Φωτιάδη στην ημερίδα «Από την προϊστορία και την ιστορία της Ραφήνας και του Πικερμίου», που διοργανώθηκε στη Ραφήνα το 2014.
 10. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την αρχαιολόγο της Β' ΕΠΚΑ Θ. Τζεφέρη (βλ. *ADelt* υπό έκδοση).
 11. Κατά τα έτη 1987 και 1992, διενεργήθηκαν επίσης έρευνες σε δύο όμορα οικόπεδα, ιδιοκτησίας Μπέκα (Μ. Πλάτωνος, *ADelt B 42*, 1987, 102-103 πίν. 52β) και Πετρακίδη ή Πετράκογλου, ΝΔ του περιφραγμένου χώρου. Τέλος, το 2003 έγιναν επιφανειακές ανασκαφικές έρευνες από την αρχαιολόγο Α. Ράμμου στο κέντρο περίπου του αρχαιολογικού χώρου. Με το βαλανείο σχετίζονται και τα λείψανα αγωγού που βρέθηκαν λίγο βορειότερα, στο οικόπεδο Λουκάτου: Α. Ράμμου, *ADelt B 60*, 2005, 178.
 12. Travlos 1988, 380 εικ. 478 και 479 (κάτοψη). Τον λανθασμένο προσανατολισμό επισήμανε ο Σταϊνχάουερ 2001, 146 σημ. 51. Το πρωτότυπο σχέδιο που δημοσιεύτηκε στο έργο του Ι. Τραυλού φυλάσσεται σήμερα στο αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Είναι ανυπόγραφο και, εκτός από τον προσανατολισμό, παρουσιάζει και άλλες αστοχίες, όπως την απόδοση σε διαφορετική κλίμακα της λεκάνης ελαιοτριβείου, την υποδήλωση ως υποθετικού του νότιου και του ανατολικού τουλάχιστον τοίχων του «ΒΑ Κτηρίου», ενώ ήταν σε μεγάλο βαθμό ορατοί, κ.ά.
 13. Από τη δημοσιευμένη κάτοψη (Travlos 1988, εικ. 479) συνάγεται ότι κάποια εποχή μετά το 1976 έγιναν εργασίες ενοποίησης των δύο τομών της Ξ. Αραπογιάννη, εργασίες για τις οποίες – όπως και για τις τομές στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου – δεν έχει βρεθεί κανένα στοιχείο. Επίσης, δεν είναι εφικτή, προς το παρόν, η ενοποίηση του σκάμματος με το κεντρικό τμήμα του λουτρού που ανασκάφηκε το 1976, καθώς τα χώματα της ανασκαφής αυτής, δεν απομακρύνθηκαν, αλλά καταλαμβάνουν όλο το ΝΔ τμήμα της περιφραγμένης έκτασης, όπως και τον χώρο ανάμεσα στο κεντρικό τμήμα του λουτρού και το σκάμμα στα τετράγωνα Δ6/Δ7 (Εικ. 1). Λοφίσκοι χωμάτων βρίσκονται δίπλα σε κάθε δοκιμαστική τομή των παλαιών ανασκαφών.
 14. Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος Δ 839 (αρ. ανασκαφής: 2013/Δ7/Ν1): ΑΕ, ρ, 7,1 γρ., διάμ. 20–22 χιλ. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς προς δ., με κορινθιακό

- κράνος και αιγίδα, σε διάστικτο πλαίσιο. Οπισθότυπος: Θησείας αρ. γυμνός με ρόπαλο στο δ. χέρι με το γόνατο του αρ. ποδιού του στον μηρό του εκτεινόμενου προς τα πίσω δ. ποδιού του πεσμένου στο έδαφος Μινώταυρου, τον οποίον πιάνει από το κέρατο με το αρ. χέρι. Η επιγραφή, συνήθως ΑΘΗΝΑΙΩΝ, δεν σώζεται. Πρβλ. BMC Attica, 105–106 αρ. 766 πίν. XVIII.10· Svoronos 1923–1926, πίν. 96.1–7· SNG Copenhagen (1944), αρ. 341 πίν. 10 («later first to second cent. A.D.»)· Kroll 1993, 144 αρ. 276a πίν. 18 («140's or 150's–ca. 175 A.D.»). Στην υστερότερη κοπή, του 264–267 μ.Χ., ο κορμός του Μινώταυρου ανασκάνεται περισσότερο: Kroll 1993, 158 αρ. 372a-b πίν. 21.
15. Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος Δ 840 (αρ. ανασκαφής: 2013/Α7/Ν2): Α, ↑, 0,7 γρ., διάμ. 6–7 χιλ. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς προς δ., με κορινθιακό κράνος. Πολύ φθαρμένο, ειδικά στο περίγραμμα, οπότε η κεφαλή καταλαμβάνει όλη τη σωζόμενη επιφάνεια. Οπισθότυπος: Αθηνά (;) σε άρμα προς δ. (;). Πρβλ.: Svoronos 1923–1926, πίν. 88 αρ. 10-13· Kroll 1993, 135 αρ. 210 πίν. 17 (οβολός, εποχής Αδριανού ή μέσων του 2ου αι.). Το θέμα σε δραχμές: Svoronos 1923–1926, πίν. 88 αρ. 8–9 (με γίγαντα να αναδύεται κάτω από τα άλογα). 14–18. 21–22· Kroll 1993, 142 αρ. 260 πίν. 18 (με γίγαντα κάτω από τα άλογα, των μέσων ή του τρίτου τετάρτου του 2ου αι.), αλλά και 155–156 αρ. 351. 353–354 πίν. 20 (του 264–267 μ.Χ.).
 16. Η γωνία είχε ήδη αποκαλυφθεί σε τομή το 1976 και βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 18 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Λόγω της στέρεης κατασκευής της με τη χρήση λαξευμένων πωρολίθων από πιθανότατα παλαιότερο οικοδόμημα, η γωνία αυτή του «ΒΑ Κτηρίου» ορίσθηκε ως η αφετηρία των υψομετρικών μετρήσεων σε όλη την ανασκαφή.
 17. Ανάλογα 'μυστήρια' απαντώνται σε θρησκευτικά και κοσμικά οικοδομήματα της Ύστερης Αρχαιότητας / πρωτοβυζαντινών χρόνων, όπως λ.χ. στη Βασιλική Σικυώνος (Ορλάνδος 1952–1954, 243–245 εικ. 198) και σε μία έπαυλη στο Βελβεντό Κοζάνης, του 4ου–6ου αι. μ.Χ. (Τσιαπάλη 2010, 76). Για το θέμα βλ. Αθανασούλης 1998, 217 με σημ. 32.
 18. Travlos 1988, 380 εικ. 479. Ότι τα στοιχεία για την ταύτιση με βασιλική είναι ανεπαρκή σημειώνει και η Tzavella 2014, 139 και σημ. 4.
 19. Για τον κατά κανόνα προσανατολισμό των παλαιοχριστιανικών βασιλικών προς Α, βλ. Ορλάνδος 1952–1954, 84–88, όπου και οι περιορισμένες εξαιρέσεις.
 20. Πρβλ. τα λουτρά κοντά στις βασιλικές των Φθιωτίδων Θηβών: Karagiorgou 2001, 191 εικ. 2. 3. 4.
 21. Στα θραύσματα πίθων συγκαταλέγεται ένα τμήμα από το χείλος μεγάλου πίθου τριγωνικής διατομής, στην άνω επιφάνεια του οποίου σώζονται τα εγχάρακτα γράμματα ΜΗ. Πρόκειται ίσως για την τιμή πώλησης του πίθου (= 48), ή για μέρος ονόματος του ιδιοκτήτη ή του κατασκευαστή (πρβλ. Γιαννουρίου 2010, 42–43, με παραδείγματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων). Να σημειωθεί επίσης, ότι σε δοκιμαστική τομή του 1976 αμέσως βορειότερα, βρέθηκε μεγάλος πίθος διαμέτρου 1,30 μ. (Ξ. Αραπογιάννη, Ημερολόγιο 1976, 147).
 22. Ένα επίμηκες οικοδόμημα βρέθηκε σε συγκρότημα εργαστηρίων στο Δήλεσι (βλ. π.κ. σημ. 42). Με αποθηκευτικό χώρο έχει ταυτισθεί ένα επίμηκες οικοδόμημα κοντά στη λίμνη Κάρλα στη Θεσσαλία, που έχει χρονολογηθεί στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (Gerousi 2013, 35 με σημ. 14 εικ. 22. Δυστυχώς, δεν δίνονται οι διαστάσεις του κτηρίου, το οποίο φαίνεται, πάντως, αρκετά μεγάλο). Αποθηκευτικό χαρακτήρα είχε και το μεγάλο ορθογώνιο τρικλιτο οικοδόμημα που κτίσθηκε στη θέση του Πομπείου στον Κεραμικό της Αθήνας γύρω στα μέσα του 2ου αι. και διατηρήθηκε μέχρι την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. (Hoerpfner 1976, 147–172 εικ. 174–176 πίν. 14–15· Stroszcek 2014, 92–93 εικ. 16.12). Ο Σταϊνχάουερ (2013, 478–483 εικ. 12–17) σε δύο παρόμοιες, αλλά αρκετά μικρότερες περιπτώσεις οικοδομημάτων που ήλθαν στο φως στην περιοχή του σημερινού αεροδρομίου στα Σπάτα, αναγνωρίζει επιμήκεις υστερορωμαϊκές οικίες, τις οποίες, όμως, αντιπαράβλλει με οικίες ή τμήματα οικιών στις βορειοδυτικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους.
 23. Για λόγους προστασίας και δεδομένου ότι το νότιο τμήμα του *mortarium* και της βάσης του βρίσκεται στο τετράγωνο K13, αποκαλύψαμε πλήρως μόνο τη λεκάνη και το βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα της κτιστής βάσης. Την ανάταξη και συγκόλληση των θραυσμάτων της λεκάνης έφεραν εις πέρας οι άξιοι μαρμαροτεχνίτες της ΕφΑΑνΑΤ Γ. Απέργης και Μ. Χονδρογιάννης.
 24. Papi – Bigi 2015, 51–59. 88–91 εικ. 36–37. 110 εικ. 54 πίν. 1–13, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
 25. Για τη βοήθειά τους στη μελέτη της επιγραφής οφείλω ευχαριστίες στους Χαράλαμπο Κριτζά, Σοφία Ανεζίρη, Βούλα Μπαρδάνη, Νάσο Θέμο και Έλενα Ζαββού. Οι τυχόν παραλείψεις και αβλεπίες βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα.
 26. Γνωστές είναι μόνο λίγες επιγραφές σε χειρόμυλους που έχουν βρεθεί σε ρωμαϊκά στρατόπεδα στα σύνορα του Ρήνου και στη Βρετανία, όπου δηλώνεται η ιδιοκτησία του αντικειμένου από ένα στρατιωτικό σώμα (Jordy 2010, 107 με εικ. 104. 107. 108). Ευχαριστώ θερμά την αρχαιολόγο Ρένα Πουπάκη για την επισήμανση.
 27. Bourguet 1929, 367 αρ. 553, στ. 6–11· LGPN III B, 287 λ. Μναςέας (9).
 28. Για την *constitutio Antoniniana* βλ. Follet 1976, 63–72. 105, όπου υποστηρίζει ότι το διάταγμα ίσχυε στην Αθήνα πριν το φθινόπωρο του 212· Μπουραζέλης 1989, 11–12 σημ. 1, για τις αμφιβολίες σχετικά με την έκδοση του διατάγματος το 212 ή το 213 μ.Χ. Ειδικά για το *nomen gentilicium Aurelius* / Αυρήλιος στα αθηναϊκά ονόματα ρωμαίων πολιτών πριν και ιδίως μετά το 212, βλ. Follet 1976, 73–105· Μπουραζέλης 1989, 120–148, ιδίως 128–129· γενικότερα Rizakis 2011.
 29. Αξιοσημείωτο είναι ότι το πλησιέστερο παράδειγμα προέρχεται από την Κάρυστο, στην απέναντι περίπου ακτή της Εύβοιας (IG XII 9, 11): *ἄρχ(οντι) Μοιραγένει νε(ωτέρω)*. Σε άλλες περιπτώσεις προτάσσεται η πρόθεση «έν»: IG VII 1773, από τη Θήβα: *έν ἄρχοντι Μητρο(δώρω)*, και IG II² 2051: *έν ἄρχοντι Σύλλα* (Follet 1976, 511 [της εποχής του Αδριανού ή του Αντωνίνου Πίου]· Strothmann – Welwei 2004, 165 αρ. 597 [του 147/48 μ.Χ.]), ενώ στην IG II² 3011 αναγράφεται *ἐπί Σύλλα*.

30. Graindor 1921, 241–242 αρ. 173 (το 212/13)· Follet 1976, 104–105. 510 (το 211/12, υποστηρίζοντας ότι το διάταγμα εφαρμόστηκε στην Αθήνα προς το τέλος της θητείας του)· Traill 1996, 489 αρ. 343165 (το 211/12, πρβλ. όμως π.π. σημ. 31)· Strothmann – Welwei 2004, 167–168 αρ. 646 (το 212/13).
31. Strothmann – Welwei 2004, 167–168 αρ. 649 (με ερωτηματικό) και 655 αντίστοιχα. Τον Αυρ. Διονύσιο Καλίππου έχει χρονολογήσει ο Graindor (1921, 227–228 αρ. 167) στα τέλη του 2ου ή στις αρχές του 3ου αι. (πριν το 212/13), ενώ η Follet (1976, 96. 512) στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Ο Αυρ. Διον[ύσιος] στο IG ταυτίζεται με τον Καλίππου (συμφωνεί ο Traill 1996, 507 αρ. 34140), ενώ η Follet (1976, 514) τον τοποθέτησε την περίοδο μετά το 212.
32. Πρβλ. ενδεικτικά: IC IV, 330, από την Γόρτυνα· IK 12, Ephesos V 402 (δίγλωσση, όπου η λατινική φράση *aquam ... induxerunt* αποδίδεται στα ελληνικά ως *ὕδωρ .. εἰσήγαγον*). 419 και IG Bulgaria V 5599, από την Augusta Traiana (Stara Zagora), όπου γίνεται σαφώς λόγος για υδραγωγείο (... *τὸ ὕδρειον και τὸ ὕδωρ εἰσήγαγον*) κ.ά. Διαφορετική σημασία έχει το ρήμα σε ένα επίγραμμα από το Πετρί Νεμέας, κοντά στον Φλιούντα, του ύστερου 2ου–αρχών 3ου αι. μ.Χ., στο οποίο η περιήφανη για τη θεσσαλική καταγωγή της Σαλβία χρησιμοποιεί τον τύπο *Φλαβιανός ... ἐσηγάγετο*, ότι δηλαδή ο Φλαβιανός την έφερε ως νύφη, σε αναλογία με το λατινικό *uxorem ducere* (Κριτζάς 1992, 403 με σημ. 28· SEG 41, 273).
33. Για τη θέση των γυναικών στην Αθήνα των ρωμαϊκών χρόνων βλ. Καραπαναγιώτου 2013, 32–37. 97–120.
34. Πρβλ. IG II² 4062. 4063 (*ἀρετῆς ἔνεκεν | ἔνεκα και της εἰς | πρὸς τὴν πατρίδα εὐνοίας*). 4067, από την Ελευσίνα (*τῆς εἰς τὴν [πα] | [τρίδα και τὸν ἄνδρα εὐνοί[α]ς*) και 4078 (*εὐε[ργεσίας] [τῆς] εἰς τὸν [δῆμον ἔνεκα]*).
35. Day 1942, 221–235· Miller 1972, 67–93. 475–476 πίν. 14–15. 18· Follet 1976, 123 σημ. 12 (*sans doute* 120–138 μ.Χ.). 204 με σημ. 4, και σποράδην· Καραπαναγιώτου 2013, 35 με σημ. 93.
36. Ο Miller (1972, 50–67. 95 εικ. 1–8 πίν. 13–17), ο οποίος μελέτησε και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μνημείου, σε ορθοστάτες του οποίου είχε χαραχθεί η επιγραφή, προτείνει τη σύνδεση της εισφοράς των γαιοκτημόνων με τη χρηματοδότηση ανέγερσης κάποιου παιδευτικού ιδρύματος, λόγω της εύρεσης των λίθων σε β' χρήση κοντά στην Βιβλιοθήκη του Πανταίνου.
37. Day 1942, 232–233· Καραπαναγιώτου 2013, 35, όπου ταυτίζει πολλές από τις γυναίκες με αναφερόμενες σε άλλες επιγραφές.
38. Την τιμήση γυναικών για την ενασχόλησή τους με τη γεωργία δείχνει εύγλωττα η στήλη της Αυρ. Σανβατίδος που έστησε ο σύζυγός της Αυρ. Αθηνίων *σωφροσύνης και πράξεως γεωργικής μνήμης χάριν*, όπου μάλιστα η Σανβατίς απεικονίζεται κρατώντας στάχυα (EAM 3368, από την Κερατέα: von Moock 1998, 149 αρ. 332, του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ.· Καραπαναγιώτου 2013, 120. 166 αρ. 164 πίν. 34, του γ' τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ.).
39. D'Acò 2013, 440–465 εικ. 1· Σταϊνχάουερ 2013, 466–485 εικ. 1–16 (στον χάρτη της Αττικής με σημειωμένη τη θέση των ρωμαϊκών επαύλεων [466 εικ. 1] δηλώνει και τη θέση της ανασκαφής στη Ραφήνα, χωρίς όμως στο κείμενο να αναφέρεται σε αυτή).
40. Πρβλ. αντίθετα την περίπου σύγχρονη επιγραφή σε ψηφιδωτή παράσταση σε αγρέπαυλη της Πάτρας: [...]*δωρος ὑπὲρ γραμματίας | [... τὸ τρ]ικλινον Στατιανίταις | ἐκ τῶν ἰδίων, ἀπὸ τῆν ὁποία συμπεραίνεται, σύμφωνα με τον Ι. Παπαποστόλου, ότι ο [...]*δωρος, γραμματέας προφανώς των Στατιανιτών, μίας ομάδας ή συλλόγου που συνδέεται με την παραγωγή ή της εισαγωγῆς στατανού οίνου από την Ιταλία, χρηματοδότησε το ψηφιδωτό του τρικλινίου των Στατιανιτών: Παπαποστόλου 2004–2009, 321–326 εικ. 1–2 (του α' μισού του 3ου αι.)· Ραπαροστόλου 2009, 50–54 εικ. 54–59· Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2013, 100 με σημ. 17 εικ. 16. 131 αρ. 110.**
41. Το μέγεθος του Λουτρού της φάσης του 2ου αι., όσο τουλάχιστον μπορούμε προς το παρόν να υπολογίσουμε, υποδεικνύει μάλλον δημόσια παρά ιδιωτική χρήση.
42. Μία μεγαλύτερη ίσως εγκατάσταση εργαστηρίων, ενός επιμήκους οικοδομήματος και χώρων εμπορικού και αποθηκευτικού χαρακτήρα έχει μερικώς αποκαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές στο Δήλεσι Βοιωτίας: Βλαχογιάννη 2013, 519–520 αρ. 36–38. 533–534, με βιβλιογραφία· Α. Χαραμή, ADelt B 61, 2006, 500–502 εικ. 16–19· ADelt B 62, 2007, 575–576. Στην περισσότερο γνωστή περιαστική και αγροτική περιοχή της Πάτρας έχουν εντοπισθεί τέσσερα συγκροτήματα με πολλούς ληνούς, χωρίς κάποια κατοικία ολόγυρα, τα οποία ερμηνεύτηκαν ως βιοτεχνίες παραγωγῆς οίνου (Πετρόπουλος 2013, 166). Ίσως πρέπει να επιστρέψουμε σε παλαιότερη ερμηνεία ότι τα συγκροτήματα αυτά χρησιμοποιούνταν από τους μικροκαλλιεργητές: Ριζάκης 2006, 105.
43. Μοναδική είναι η περίπτωση του ρόδιου Αριστοκλή που λάξευσε τη στήλη ενός ζεύγους σήμερα στο Μουσείο του Grenoble, αρ. ευρ. 376, στα μέσα περίπου του 1ου αι. π.Χ.: Daumas – Holzmann 1993, ιδίως 10–11 εικ. 1–3· von Moock 1998, 167–168 αρ. 441 («ίσως» αδριάνεια)· Badoud 2015, 283 αρ. 133. Αντίθετα, δεν είναι βέβαιο ότι ήταν γλύπτης ο Δαΐνης που *έποίησε* τη στήλη EAM 1244 για τη σύζυγό του (von Moock 1998, 129 αρ. 239 πίν. 35a–b).
44. Βλ. π.π., 318.
45. Οι παρατηρήσεις που δημοσιεύονται εδώ βασίστηκαν στις πρώτες καταγραφές του αρχαιολογικού υλικού της περιόδου 2013 που πραγματοποιήθηκαν, υπό την καθοδήγηση της γράφουσας, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος με τη συμμετοχή πλειάδας φοιτητών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τους οφείλουμε θερμές ευχαριστίες. Τη συντήρηση των λύχνων πραγματοποίησε η συντηρήτρια της ΕφΑΑνΑτ Χρ. Καβαλέκα. Τα μελετημένα αντικείμενα φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος.
46. Για τους ενυπόγραφους λύχνους από την Ραφήνα, σε αυτήν τη φάση της μελέτης μας, δεν είναι δυνατόν να βεβαιώσουμε εάν πρόκειται για προϊόντα των αυθεντικών επάνυμων εργαστηρίων, παραρτημάτων ή αντιγραφών. Για τη δράση διαφορετικών εργαστηρίων με την ίδια επωνυμία, του Πρείμου, σε διάφορα κέντρα λυχνοποιίας, όπως η Κόρινθος, η Πάτρα, η Αθήνα, και για τις υποθέσεις περί μητρικών εργαστηρίων, παραρτημάτων και

- αντιγραφών, βλ. Πετρόπουλος 1999, 120–123. Ειδικότερα για τους αθηναϊκούς λύχνους του Πρείμου, βλ. π.κ. σημ. 51 και Pétridis 1992, 655–656. Για εργαστήριο του Ευπόρου, βλ. π.κ. σημ. 65.
47. Για τον τύπο του λύχνου με άνω περίγραμμα μυκτήρα έξεργο ‘στο σχήμα χαρταετού’, βλ. Perlzweig 1961, κυρίως 17–18· για τον γενικό τύπο XXVII της Κορίνθου, βλ. Broner 1930, κυρίως 90–96.
48. Για ένα μάλλον πρώιμο δείγμα λύχνου στην Κόρινθο, του εργαστηρίου του ΕΠΕΙΤΥΝΧ|ΑΝΟΥ, με συγγενές αστροειδές γεωμετρικό θέμα στον δίσκο αλλά χωρίς φύλλα κισσού στις κορυφές, βλ. Broner 1930, 204 αρ. 691 εικ. 137 πίν. XXX. Για λιγότερο κομψή απόδοση συγγενούς θέματος συμπλεκόμενων ‘τετραγώνων’ –επίσης χωρίς φύλλα κισσού– σε πατρικούς λύχνους, βλ. Πετρόπουλος 1999, 170 αρ. M127–M129 πίν. 37. 39 (α’ μισό του 3ου αι. μ.Χ., του εργαστηρίου του Επιτυχνάνου)· για συμπλεκόμενα ‘τρίγωνα’, βλ. ό.π., 173 αρ. M280–M281 πίν. 40 (β’ μισό του 2ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος ΠΑΡΘΕ|ΝΟΠΕΟ|Υ).
49. Για σχετικά κοντινό παράλληλο ως προς την απόδοση του στεφάνου φύλλων στον ώμο ανυπόγραφου λύχνου του α’ μισού του 3ου αι. μ.Χ. στην Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, 153 αρ. 1817 πίν. 31.
50. Για παρόμοιο έκτυπο φύλλο κισσού σε λύχνο του α’ μισού του 3ου αι. μ.Χ. από την Αγορά των Αθηνών, του εργαστηρίου του ΕΛΠΙΔΗΦΟ|ΡΟΥ, βλ. Perlzweig 1961, 118 αρ. 777 πίν. 17. 49. Έκτυπα φύλλα κισσού στην κάτω απόληξη της λαβής απαντούν σε αττικά προϊόντα και άλλων εργαστηρίων μεταξύ του α’ μισού του 3ου και του πρώιμο 4ου αι. μ.Χ., όπως κυρίως των Πρείμου και Πιρείθου, βλ. ενδεικτικά Perlzweig 1961, 36–37 πίν. 34.
51. Για τον γενικό τύπο του λύχνου βλ. π.π. σημ. 50. Για συγγενή λύχνο του εργαστηρίου του ΠΡΕΙΜΟΥ που βρέθηκε στην Κόρινθο, της 2ης ομάδας του τύπου XXVII (με ακτινωτό στον δίσκο, βλαστούς και ροδάκες στον ώμο), βλ. Broner 1930, 189 αρ. 566 πίν. XI. XXX. Για αττικό λύχνο παρόμοιοι σχήματος από την Αγορά, με ευρύ ώμο πλατύτερο στις πλευρές, βλ. Perlzweig 1961, κυρίως 142 αρ. 1417 πίν. 27 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ανυπόγραφος). Βλ. και π.κ. σημ. 56–57.
52. Για παράλληλα του ίδιου τύπου με ακτινωτό κόσμημα στον δίσκο και διπλή ταινία στην περιφέρεια, από τον πρώιμο έως και τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., στην Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, λ.χ. 147 αρ. 1574 πίν. 29 (του εργαστηρίου του Πρείμου) και αρ. 1575 πίν. 29 (ανυπόγραφος).
53. Για παράλληλα του ίδιου τύπου με ακτινωτό κόσμημα στον δίσκο, του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, κυρίως 144 αρ. 1447 πίν. 27 (ανυπόγραφος). 144–145 αρ. 1466 πίν. 28. 36 (ενυπόγραφος, ΛΗΝΑΙΟΥ) και 145 αρ. 1467 πίν. 28 (ενυπόγραφος, ΠΡΕΙΜΟΥ).
54. Για παράλληλα του ίδιου τύπου, με ακτινωτό κόσμημα στον δίσκο και ποικίλα φυτικά κοσμήματα στον ώμο, από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, 147 αρ. 1574 πίν. 29 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος, [ΠΡΕΙ] Μ|ΟΥ) και αρ. 145 αρ. 1470 πίν. 28. 35 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος, ΚΛΑΡΟ|Υ). Για προϊόντα του εργαστηρίου του Πρείμου του ίδιου τύπου, βλ. ενδεικτικά Perlzweig 1961, 145 αρ. 1472 πίν. 28. 36 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ.)· 146 αρ. 1511 πίν. 28 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ.)· 147 αρ. 1581 πίν. 29 (α’ μισό 3ου αι. μ.Χ.). Για υστερότερα συγγενή ευρήματα από τον Κεραμεικό, βλ. Böttger 2002, πίν. 43 και κυρίως 195 αρ. 2452 (α’ γενιάς μετά το 267 μ.Χ., ανυπόγραφος).
55. Για τον γενικό τύπο του λύχνου βλ. π.π. σημ. 47· το συγκεκριμένο αποτελεί μάλλον αττική παραλλαγή των λύχνων της 1ης ομάδας του τύπου XXVII της Κορίνθου, βλ. λ.χ. Broner 1930, 188 αρ. 556 πίν. XI.
56. Για σχετικά κοντινό παράλληλο, ως προς τη διακόσμηση του δίσκου και του ώμου, από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, 145 αρ. 1467 πίν. 28 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος, ΠΡΕΙΜΟΥ), αλλά με ατελή σειρά έντυπων στιγμών αντί των ωών στον ώμο.
57. Γενικά, το θέμα των έντυπων ωών στη διακόσμηση του ώμου λύχνων στα αττικά εργαστήρια ανάγεται στο α’ μισό του 3ου αι. μ.Χ. και πριν το 267 μ.Χ., βλ. Perlzweig 1961, 23 πίν. 51.1.
58. Για δείγμα εξαιρετικής ποιότητας αττικού λύχνου με έκτυπα φύλλα αμπέλου («κισσού» κατά την Perlzweig) και βλαστούς στην απόληξη της λαβής, πιθανότατα με χρήση μήτρας κεριού πάνω σε μεταλλικό αρχέτυπο, βλ. Perlzweig 1961, 119–120 αρ. 781 πίν. 34 (α’ μισό 3ου αι. μ.Χ., αποδοσμένο στο εργαστήριο του Πρείμου). Για αττικό λύχνο του ίδιου εργαστηρίου, με μονό παρόμοιο σχηματοποιημένο φύλλο, βλ. Perlzweig 1961, 145 αρ. 1472 πίν. 36 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος, ΠΡΕΙΜΟΥ).
59. Για συγγενή απόδοση πολλαπλών ομόκεντρων ταινιών-δακτυλίων στη βάση αττικών λύχνων, βλ. Perlzweig 1961, 138 αρ. κατ. 1259 πίν. 25 (μέσα 3ου αι. μ.Χ.) και 168 αρ. 2244 πίν. 36 (τέλη 3ου – αρχές 4ου αι. μ.Χ.).
60. Για τον γενικό τύπο του λύχνου βλ. π.π. σημ. 47· το συγκεκριμένο σε μίμηση παρόμοιων λύχνων της 2ης ομάδας του τύπου XXVII της Κορίνθου, βλ. Broner 1930, 189–190 αρ. 570–579 πίν. XI.
61. Για το σημαντικό εργαστήριο του Πρείμου, που, στην Αθήνα, δραστηριοποιήθηκε από τον πρώιμο 3ο έως τον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ., βλ. κυρίως Perlzweig 1961, κυρίως 24. 48–49, όπου αναλύεται και η σχέση του αθηναϊκού με το αντίστοιχο κορινθιακό «συνώνυμο» εργαστήριο και τα προϊόντα του. Βλ. επίσης π.π., σημ. 46.
62. Για πολύ κοντινό παράλληλο του ίδιου εργαστηρίου, του 3ου αι. π.Χ., από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, 145 αρ. 1472 (L 1762) πίν. 28. 36· βλ. και π.π., σημ. 58. Όμοια είναι η διακόσμηση του ώμου και του δίσκου, εκτός από τις ταινίες-δακτυλίους στην περιφέρεια του δίσκου και τους δακτυλίους στο κέντρο του κοίλου γύρω από την οπή πλήρωσης. Για λύχνους από την Αγορά με παρόμοια διακόσμηση στον ώμο βλ. Perlzweig 1961, 145–147 αρ. 1470–1572 πίν. 28. Συγγενή θέματα διακόσμησης του ώμου λύχνων γνωρίζουν ευρύτετη διάδοση, στην Κόρινθο, τις Κεγχρεές, την Πάτρα. Για λύχνους από τον Κεραμεικό, υστερότερους του 267 μ.Χ., με ίδιο θεματολόγιο, βλ. Böttger 2002, πίν. 43–45.
63. Συγκριτικά, πάλι, με τον συγγενή λύχνο L 1762 του ίδιου εργαστηρίου από την Αγορά των Αθηνών (βλ. π.π.,

- σημ.58. 62), η απόδοση του φύλλου στην απόληξη της λαβής είναι ταυτόσημη. Ωστόσο, συγκριτικά με το εύρημα της Ραφήνας, ο λύχνος L 1762 έχει μάλλον στενότερη βάση η οποία περιγράφεται με πλατιά έξεργη ταινία και λεπτότερο δακτύλιο· επίσης, η υπογραφή ΠΡΕΙΜΟ|Υ έχει την ίδια διάταξη με του δικού μας, αλλά σε εκείνον είναι έκτυπη.
64. Για τον γενικό τύπο του λύχνου βλ. π.π., σημ. 47. 55· ο συγκεκριμένος αποτελεί μάλλον αττική παραλλαγή των λύχνων της 1ης ομάδας του τύπου XXVII της Κορίνθου (βλ. Broneer 1930, 188 αρ. 556 πίν. XI), με ακτινωτό στον δίσκο αλλά με στέφανο φύλλων στον ώμο, αντί της ζώνης των ωών.
65. Η δράση εργαστηρίου του Ευπόρου δεν είναι έως τώρα γνωστή στην Αττική. Δείγματα της υπογραφής ΕΥ-ΠΟΡΟΥ, ωστόσο, είναι γνωστά στην Κόρινθο και την Ισθμία: πρβλ. Broneer 1930, 208 αρ. 731–734 πίν. XXXI.
66. Για κοντινό παράλληλο ως προς την απόδοση του στεφάνου φύλλων στον ώμο λύχνου του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ. από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Perlzweig 1961, 148 αρ. 1600 πίν. 29 (με τη φράση ΑΠΑΝ ΤΑΧΥ στη βάση). Για άλλα δείγματα παρόμοιων στεφάνων στον ώμο αττικών λύχνων, βλ. επίσης Perlzweig 1961, 118 αρ. 776 πίν. 17 (του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ., ενυπόγραφος, ΠΡΕΙΜΟΥ), 153 αρ. 1817 πίν. 31 (α' μισό 3ου αι. μ.Χ., ανυπόγραφος).
67. Βλ. π.π., σημ. 58. 63.

Συγγραφείς | List of Contributors

Αστέριος Αηδόνης

ΑΠΘ, Ιατρική Σχολή
saidonis@gmail.com

Σπύρος Βασιλείου

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
spvasiliou@gmail.com

Απόστολος Γαρυφαλλόπουλος

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
agaryfal@yahoo.gr

Κωνσταντίνα Γερολύμου

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Μεσσηνίας
kgerolimou@culture.gr

Γρηγόριος Γρηγορακάκης

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Κεφαλληνίας και Ιθάκης
ggrigorakakis@gmail.com

Νικόλας Δημάκης

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nikdim26@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Α. Ζάχος

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης
klzachos@gmail.com

Πέτρος Θέμελης

Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών
damophon@gmail.com

Στυλιανός Ε. Κατάκης

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
stylkatakis@arch.uoa.gr

Φωτεινή Κοκκίνη

ΥΠ.Π.Ε.Θ.
fkokkini@gmail.com

Γιάνης Κουρτζέλλης

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Λέσβου
ctma05005@ct.aegean.gr

Θάλεια Κύρκου

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Ιωαννίνων
thkirkou@culture.gr

Αθηνά Ι. Κωνσταντάκη

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Πρέβεζας
athenakonst@gmail.com

Βασιλική Λάμπρου

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Θεσπρωτίας
vlamprou@culture.gr

Αφροδίτη Μαλτέζου

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Λακωνίας
amaltezou@culture.gr

Πολυξένη Ν. Μπάρκα

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Πρέβεζας
polyxenibarka@gmail.com

Βαγγέλης Νικολόπουλος

ΥΠ.ΠΟ.Α.

Κυριάκος Ξανθόπουλος

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Εργαστήριο Ανθρωπολογίας
kirixanthor@gmail.com

Ουρανία Πάλλη

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
opalli@culture.gr

Άννα Παντή

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
pantianna@yahoo.gr

Αθανάσιος Δ. Ριζάκης

ΕΙΕ, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
arizak@eie.gr

Στυλιανή Ροπακά

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Φωκίδος
sropaka@gmail.com

Διονύσιος Ρουμπιέν

ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας
roubien@teiwest.gr

Νικολέττα Σαραγά

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΔΑΜΕΕΠ, Τμήμα Εκθέσεων
nsaraga@culture.gr

Δήμητρα Σαρρή

ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Γιώργος Σμύρης

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
gsmyri@tee.gr

Δημήτρης Σ. Σούρλας
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Λεωνίδας Σουχλέρης
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Λακωνίας
lsouxler@gmail.com

Ελένη Σπηλιωτοπούλου
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Φωκίδος
lena_spiliotopoulou@hotmail.com

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
valeria@hist.auth.gr

Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου
ΥΠ.ΠΟ.Α.
eltrak2012@gmail.com

Ισμήνη Τριάντη
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
isminitrianti@gmail.com

Ανδρέας Τσάτσαρης
ΤΕΙ Αθηνas – Τμήμα Μηχανικών, Τοπογραφίας
και Γεωπληροφορικής
atsats@teiath.gr

Μαρία Τσούλη
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Λακωνίας
mariaatsouli@yahoo.gr

Σταμάτης Α. Φριτζίλας
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Πέλλη Φωτιάδη
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής
pelly_fotiadi@yahoo.com

Βασιλική Χριστοπούλου
ΥΠ.ΠΟ.Α.
vassochristo@gmail.com

Αθανασία Ψάλτη
ΥΠ.ΠΟ.Α., ΕΦΑ Φωκίδος
apsalti@culture.gr

Guy Ackermann
University of Lausanne, Institute of Archaeology
and Classical Studies
Guy.Ackermann@unil.ch

Susan E. Alcock
The University of Michigan
salcock@umich.edu

Matthias Bruno
Independent scholar, Rome
matthiasbruno@libero.it

Francesco Camia
Sapienza Università di Roma
francesco.camia@uniroma1.it

Ada Caruso
Università della Calabria
adacaruso@live.it

Aldo Corcella
Università degli Studi della Basilicata
aldo.corcella@unibas.it

Nadia Coutsinas
UMR 7041 (ArScAn), Paris I Panthéon-Sorbonne –
CReA-Patrimoine, Université Libre de Bruxelles
nadia.coutsinas@gmail.com

Catherine de Grazia Vanderpool
Corinth Excavations, American School
of Classical Studies at Athens
catherinevanderpool@gmail.com

Sheila Dillon
Duke University – Department of Art, Art History
& Visual Studies
sheila.dillon@duke.edu

Emeri Farinetti
Roma Tre University, Department of Humanities
emerifarinetti@uniroma3.it

Dimitris Grigoropoulos
German Archaeological Institute, Athens
dimitris.grigoropoulos@hotmail.co.uk

Christoph Hinker
ÖAI, Vienna
christoph.hinker@oeai.at

Elena Kountouri
Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Prehistoric
and Classical Antiquities
ekountouri@culture.gr

Enora Le Quéré
University of Rouen, Department of History
and Archaeology (GRHis – EA 3831)
enora.lequere@wanadoo.fr

Fernando Lozano Gómez
Universidad de Sevilla
flozanogomez@us.es

Matthew Maher
University of Winnipeg
ma.maher@uwinnipeg.ca

Maria Chiara Monaco
Università degli Studi della Basilicata
mariachiara.monaco@unibas.it

Charikleia Papageorgiadou

NHRE, Institute of Historical Research
hpapag@eie.gr

Evangelos Pavlidis

Hellenic Ministry of Culture, Scientific Committee
of ancient Nikopolis
epavlidis@culture.gr

Nikolaos Petrochilos

Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities
of Phokis
npetrochilos@hotmail.com

Paul Reynolds

ERAAUB, Universitat de Barcelona, and ICREA
paulreynoldspot@hotmail.com

David Gilman Romano

University of Arizona, School of Anthropology
dgromano@email.arizona.edu

Thierry Theurillat

Swiss School of Archaeology in Greece/University
of Lausanne
Thierry.Theurillat@esag.swiss

Conor Trainor

University of Warwick, Department of Classics
and Ancient History
c.trainor@warwick.ac.uk

Elissavet Tzavella

Open University of Cyprus/Topoi, Humboldt-
Universität zu Berlin
ellitzav@gmail.com

Massimo Vitti

Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, Rome
maxvitti@gmail.com

George A. Zachos

Academy of Athens, Research Center for Antiquity
gzachos@academyofathens.gr

Sophia Zoumbaki

NHRE, Institute of Historical Research
szoumpa@eie.gr

Simone Zurbriggen

University of Basel, Department of Classics
simonezurbriggen@hotmail.com